

KOVÁCS PÉTER

OPPIDUM SCARBANTIA IULIA

A szerző a pliniusi *Naturalis Historia* Pannoniára vonatkozó adatait vette filológiai és történeti vizsgálat alá, különösen az *oppidum Scarbantia Iulia* elnevezést. Az *oppidum* elnevezés és a kiténtető császári cognomen vizsgálata során figyelt fel arra, hogy ilyen jelző Pliniusnál csak bizonyítottan városi rangú települések esetében fordul elő. Mindezek után 3 lehetőség áll fenn: 1. Plinius adata téves; 2. a Iulius jelzőt Tiberius kora után is adományozták (pl. Claudius); 3. Scarbantia tiberiusi alapítású municipium, amelyet a Flaviusok később újraalapítanak. Hasonló eseteket az addendum említ.

Utóbbi esetben a provincia meghódítására vonatkozó korábbi elképzeléseket (claudiusi alapítású provincia) is revidálni kell, és a provincia meghódítása Augustus alatt teljessé vált, a polgári közigazgatást Tiberius vezeti be.

Plinius *Naturalis Historiája* egyik igen vitatott része a noricum városlistához csatolt *deserta Boiorum*-ot, illetve Pannoniát leíró szakasz.¹ Az itt említett *oppidum Scarbantia Iulia* fogalmának jelentése a mai napig nem tisztázott kielégítő módon. Jelen helyen az *oppidum* szó jelentését vizsgálom különös tekintettel id. Plinius művére, továbbá az *oppidum Scarbantia* fogalmának jelentését és a település kapcsolatait Pannonia provinciával.

¹ III, 146–148: *A tergo Carnorum et lapudum, qua se fert magnus Hister, Raetis iunguntur Norici. Oppida eorum Virunum, Celeia, Teurnia, Aguntum, Iuva<u>m, omnia Claudia, Flavium Solvense. Noricis iunguntur lacus Pe<l>so, deserta Boiorum; iam tame n colonia Divi Claudi Sa<v>aria et oppido Scarbantia Iulia habitantur. 147. Inde glandifera Pannoniae, qua mitescentia Alpium iuga per medium Illyricum a septentrione ad meridiem versa molli in dextra ac laeva devexitate considunt. Quae pars ad mare Hadriaticum spectat, appellatur Delmatia et Illyricum supra dictum; ad septentriones Pannonia vergit. finitur inde Danuvio. In ea coloniae Emona, Siscia. amnes clari et navigabiles in Danuvium defluunt Draus e Noricis violentior, Saus ex Alpibus Carnicis placidior, CXX Intervallo: Draus per Serretes, Serapillos, Iasos, Andizetes, Saus per Colapianos Breucosque. 148. Populorum haec capita; praeterea Arviate, Azali, Amanti<ni>, Belgites, Catar, Cormacates, Eravisci, Hercuniates, Latovici, Oseriates, Varciani. mons Claudius, cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci. Insula in Sao Metubarbis, amnicarum maxima. Praeterea amnes memorandi: Colapis in Saum influens iuxta Sisciam gemino alveo insulam ibi efficit quae Segestica appellatur; alter amnis Bacuntius in Saum ... Sirmio oppido influit, ubi civitas Sirmiensium et Amantinorum. Inde XLV Taurunum, ubi Danuvio miscetur Saus. supra influunt Valdasus, Urpanus, et ipsi non ignobiles.*

Az oppidum fogalma a rómaiaknál

Kevés olyan településformára vonatkozó latin szónak van annyi, egymástól erősen eltérő jelentése, mint az oppidumnak. A mai közhasználatú értelmében a szót általában a kelta erődített helyi településekre vonatkoztatjuk, amelyek az utóbbi évtizedek ásatásai nyomán egyre jobban urbanizálódó képet mutatnak már a római foglalás előtt. A rómaiaknál azonban ettől erősen eltérő jelentése volt.² A mai közkeletű értelmét csak Caesar azonosítása alapján kapta, aki a kelta *-briv(g)a*, *-dunum* (*durum*) végzetű helyneveket fordította át *oppidum*-nak (B. G. V, 21, 3). Mivel Kornemann utolsó összefoglalása óta hosszú idő telt el, célszerűnek látszik az *oppidum* szó jelentésének összefoglaló vizsgálata.³ Kornemann szerint a szó elsődleges eredeti jelentését az italicus törzsek korai erődített hegyi telepeiből kapta.⁴ Ehhez a szó etimológiájának egyik magyarázata is segítségül szolgált: *ob pedum* (kb. „síkság felett, síkságon elterülő”).⁵ A Kornemann által hozott hegyi, *arx*-szerű telepek kapcsolatba hozhatók az *oppidum*-mal: Varro, 1. 1. V, 141 (cf. Cic. de orat. 1, 36): *oppidum ab opi dictum, quod munitur opis causa, ubi sit: et quod opus est ad vitam gerundam*. Varrohoz kapcsolódva: Dig: *Oppidum ab ope dictum, quod eius rei causa moenia sunt constituta*, Festus, p. 202: *hi coetus sedem primum certo loco domiciliorum causa constituerunt, quam cum locis manuque saepsissent eiusmodi coniunctionem tectorum oppidum vel urbem appellaverunt*. Forrásaink azonban korántsem csak ezekre a településekre vonatkoznak, hanem minden ősi itáliai erődített településfajtára (lásd lejjebb). Nem zárható ki, hogy az eredete valóban ezekből a hegyi településformákból indult ki, de jelentése igen gyorsan megváltozott. Az *oppidum* szó eredeti jelentésével kapcsolatosan megállapíthatjuk, hogy a varroi definíció értelmében minden olyan nagyobb ősi (még a *municipium* és a *colonia* általános használatának elterjedése előtti) itáliai településre vonatkozott, amely védművekkel rendelkezett. Ezt az ősi „*arx*” jelentést Roma egyes ősi erősségeivel kapcsolatosan is megtaláljuk (Varro 1. 1. 6, 34: *antiquum oppidum Palatinum*, Hyg. Macr. sat. 1, 7, 19: *ut oppidum Iani Ianiculi vocitaretur*). Legtöbbször az *urbs* szó ellentétéként használták, ahogy azt fentebb Festusnál is láthattuk már, amely eredendően Romát és a coloniákat (*Etrusco ritu* alapította városok, i. e. *pomerium*-mal) jelentette, csak későbbi értelemben szorítko-

² F. Maier: The oppida of the second and first centuries B. C. in: *The Celts*. Milano 1991. 411–425; Szabó M. Bibracte. Tíz év magyar kutatásai. *AntTan* 43 (1999) 195–226; C. Goudineau—V. Kruta: La ville antique. in: G. Duby (ed), *Historie de la France urbaine I*. Paris 1980. 139–231; Les processus d’urbanisation à l’âge du fer-Eisenzeitliche Urbanisationsprozesse. Bibracte 4. Glux-en-Glenne 2000.

³ Kornemann 1939; ThLL IX/2, 754–759; Ch. T. Lewis—Ch. Short: A Latin dictionary. 1271; M. Tarpin: Oppida vi capta, vici incensi ... Les mots latins de la ville. *Latomus* 58 (1999) 279–297; id.: Urbs et oppidum: Le concept urbain dans l’antiquité romaine. in: Les processus d’urbanisation à l’âge du fer-Eisenzeitliche Urbanisationsprozesse. Bibracte 4. Gluxen-Glenne 2000. 27–30.

⁴ PWRE XVIII (1939) 708–725, 709–714.

⁵ Ibid., 708–709; A. Walde—J. B. Hofmann: Lateinisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg 1964. 543. A korábbi véleményekkel szemben a *pedica* (görög πῆδη) szóra visszavezethető eredetet tartják valószínűbbnek.

zott csak magára Romára (Varro 1. 1. V, 143, Plin. Nat. Hist. III, 46, Isid. orig. 10, 4, 42 *sola urbs Roma, cetera oppida*- cf. Verg. georg. 2, 176, Liv. 34, 1, 3, Salv. de gub. Dei 5, 4).⁶ Később azonban magát az *urbs* szót is helyettesíthette (lex Rubria, sőt Varro 1. 1. V, 143 is!).

A rómaiak közül Servius és Isidorus szolgált a legjobb definícióval az oppidum szó későbbi használatával kapcsolatosan: Serv. auct. Aen. 9, 605: *oppidum quidam a vico castelloque magnitudine secernunt, alii locum muro fossave aliave qua munitione conclusum, alii locum aedificiis constitutum, ubi fanum, comitium, forum et murus sit*. Isid. diff. 1, 587: *oppidum ad habitantes pertinet, civitas ad leges, urbs ad utrumque*. Servius alapján, amelyet antik auctor és epigráfiai adataink is megerősítenek, tehát három fő jelentése volt a szónak:

1. mindenféle, városi privilegiummal rendelkező település, megkülönböztetve a többi, nem privilegizált településformától (*vicus, castellum*, lásd ehhez a településformákat felsoroló lenti listákat, mint e.g. a lex Rubria). A libri Coloniarius adatait külön tárgyalom.

2. bármilyen település, amely erődítéssel körülvett. Idetartoznak a Kornemann-féle itáliai hegyi arxok és Caesar kelta *oppidum*-ai is.

3. városi település (de akár *vicus* is lehet!) *intra muros* zónája élesen elválasztva az adott település territoriumától, agerétől. Figyelemre méltó, hogy mennyire a mai urbanisztikai elvek alapján fogalmazott Servius (olyan település, ahol városközpont (*comitium, forum*), szentélynegyed (*fanum*), védművek (*murus*) vannak). Ugyanez a feltétel jelenik meg Polybiosnál (4, 65, 3) és Pausaniasnál (10, 4, 1) is, mint a görög polis definíciója.

A serviusi csoportok létezését az alábbi forrásaink erősítik meg:

1. Liv. 34, 1, 3: *in urbe oppidove*; Cinc. frg. Gell. 16, 4, 4: *pagum, vicum, oppidumve*; lex Rubria II, 2, 26, 53, 58 (CIL I 22 592): *o(ppido), m(unicipio), c(olonia), p(raefectura), f(oro), v(ico) c(astello) t(erritorio)ve* (*urbs* jelentéssel);⁷ lex Acilia rep. (CIL I 22 583): *oppida, fora, conciliabula*; lex agraria 5 (CIL I 2 585): *in urbe, oppido, vico* (csak *municipium* jelentéssel); 22: *oppidum coloniave* (csak *municipium* jelentéssel); Ulp. Dig. 47, 12, 3, 4: *per territoria oppidorum*; Pompon. dig. 50, 16, 239, 2: *qui alicuius oppidi finibus ... agrum habent*; Aur. vit. Caes. 24: *oppidum cui duplex Caesarea et Arca nomen est* [= *colonia Arca* (Syria)]; CIL II 2193: *genio oppidi Sabetani*; CIL VIII 977 (Curubis): *murum oppidi*; CIL II 3408 (Carthago Nova), 1346 (Acinipo): *genio oppidi*. Magát Romát jelenti: Tac. ann. 12, 24: *a foro Boario ... sulcus designandi oppidi coeptus*; Liv. 42, 20, 3: *lustrandum oppidum*; Vir. ill. 23, 10: *populum Romanum migrare Veios volentem retinuit, sic et oppidum civibus et cives oppido*

⁶ PWRE VII (1900) 511—588, 512—513; PWRE XXXI (1933) 570—638, 570; PWRE XXXI (1933) 570—638, 716; W. Langhammer: Die rechtliche und soziale Stellung der magistratus municipales und der decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich selbstverwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangsstaates (2.—4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit). Wiesbaden 1973. 2—3; T. Lorenz: Römische Städte. Darmstadt 1987. 7—8.

⁷ Th. Mommsen: RSt I 3. 791, Anm. 2.

reddidit; Pap. Corp. 41, 12: *in oppido quo quisque pago civis habitabat conscripsit milites* (Servius Tullius).

2. Caes. B. G. V, 21, 3: *oppida autem Britanni vocant cum silvas impeditas vallo aut fossa munierunt, quo incursionis hostium vitandae causa convenire consuerunt*; Varro 1. 1. 6, 34: *antiquum oppidum Palatinum*; Hyg. Macr. sat. 1, 7, 19: *ut oppidum Iant Ianiculi vocitaretur*; CIL II 172: *a. d. V Idus Mai(as) in Aritiense oppido veteri* (Kr. u. 37); Ptol. 2, 5, 7, CIL II 460, 760: *Lancienses oppidani*.⁸ Ebbe a csoportba tartoznak a köztársaságkori elogiumokban említett oppida is (amelyek olykori túlzásaihoz: cf. Strab. III, 4, 13 és Plin. Nat. Hist. III, 18): CIL VI 1256=I2 9=ILS 3=ILLRP 310; Inscr. It 13, 3, 12, 79; 20; *M. Torelli*: *Elogia Tarquiniensia*. Firenze 1975. 39—44, 5—6. CIL III 12489: *consist(it) r(egione) Hist(ri) muneraque fecit Histro in oppido arc(h)ontium et aedilicium et sacerdotium at Liber[um]...* (itt valószínűleg a görög polis megfelelője az oppidum- cf. Histriopolis, Istropolis nevekkel: Tab. Peut. VIII, 4, geogr. RAV. IV, 6, 17);⁹ CIL II 2046 (Alexandria): *flumen Sebaston per se toto oppido flueret ...* (a bilinguis felirat görög részén az oppidum megfelelője a polis); Val. Max. 1. 1. 1: *cum id oppidum Velia nondum civitatem accepisset*.

3. peregrinus: L. Aemilius Paulus decretuma (turris Lascitana, CIL II 5041): *agrum oppidumqu(e)*; lex Antonia de Termessibus (CIL I 204): *ne quis ... melites in oppidum Thermesum maiorum Pisidarum agrumve Thermensium ... introducito*; Vita Mauril. 6 p. 73A: *iuxta oppidum ipsius vici Calonnae municipium és colonia*; lex Urson. 73, 2; *intra fines oppidi colon(iae)*; 75, 17 (CIL I2 594): *in oppido col(oniae) Iul(iae)*; lex Malac. 3, 62 (CIL I2 1964): *in oppido municipii Flavi Malacitani quaque et oppido continentia aedificia erunt*; lex Tarent. 1, 32 (CIL I2 590): *in oppido quod eius municipi erit*; lex agraria (CIL I2 585): *extraque eum agrum locum ubi oppidum Chartago fuit quondam*; CIL I 22 1529=X 5807 *semitas in oppidum omnis ... aquam in opidum*; Cic. fam. XIII, 4: *agrumque Volaterranum et oppidum*; Epistula Vespasiani (CIL II 1423): *permitto vobis oppidum sub nomine meo, ut voltis, in planm extruere*; Roma: Liv. 42, 36, 1: *eos legatos in oppidum intromitti non placuit*; Liber col. I. p. 220, 13: *circa oppidum Veios sunt naturae locorum, quae vicem limitum servant* (colonia); p. 236, 18 (és passim): *Privernum, oppidum muro ductum, colonia*.

Ahogy feljebb láthattuk, az *oppidum* szó jelentésében kezdettől fogva nem szorítkozott egyetlen jogilag, közigazgatásilag pontosan körbehatárolható településformára. Ha a köztársaság korában volt is ilyen jelentése, az nem ismert. A településfajták listáiban egyetlen olyan auctor-hely van, amelyben mint önálló kategória jelenik meg: Paulus sent. rec. IV, 6, 2 (lex Iulia vicesimaria): *testamenta in municipiis*,

⁸ *H. Galsterer*: Untersuchungen zum römischen Städtewesen auf der Iberischen Halbinsel. Madrider Forschungen 8 Berlin 1971. 62—64.

⁹ TIR L 35. Bucarest 1969. 45. Ugyanez a jelenség Pliniusnál is többször előfordul (lásd lejjebb). Másol a latin megfelelő alkalmazásakor inkább a *civitas* szót használják (Beroe: Traianopolis (IGR I 741, 750, 753)- *civitas Augusta Traianesie* (!) CIL VIII 18312), CIL III 412, 7096, 13651. A *civitas* szó jelentéséhez és az *oppidum* késő római használatához (mindenféle várostípust jelenthet a *civitas* szinonimájaként): *P. Kovács*: *Civitas and castrum*. Specimina nova 16 (2000) 168—182.

coloniis, oppidis, praefectura, vico, castello, conciliabulo facta (talán itt ismét polis jelentéssel). Annyit azonban bizonyossággal megállapíthatunk, hogy esetleges önálló jelentését a Kr. e. I. évszázad elejére mindenképpen elvesztette, mivel az összes konkrét listából hiányzik az említése. A grammatikusok, különösen Frontinus lenti adatai teljességgel kizárják, hogy az *oppida* mint önálló településfajta jelenhetnének meg a császárkori római közigazgatási rendszerben: Cic. Philipp. 2, 24: *omnia, municipia, praefecturae, colonias, totam denique Italiam*; 4, 3, 7: *quid? municipia, colonias, praefecturae num aliter iudicare censetis*; in Pison. 22, 51: *nec municipium, neque praefectura aut colonia*; pro Sext. 14, 32: *nullum erat Italiae municipium, nulla colonia, nulla praefectura*; de pet. cons. 8: *totam Italiam fac in animo ac memoria tributim descriptam comprehensamque habeas, ne quod municipium, coloniam, praefecturam, locum denique Italiae ne quem esse patiare*; Or. pro domo 28, 75: *municipiorum et coloniarum et totius Italiae decreta*; Frontinus de contr. agr. 35, 13—36, 2: *Prima enim condicio possidendi haec est ac per Italiam, ubi nullus ager est tributarius, sed aut colonicus, aut municipalis, aut alicuius castelli aut conciliabuli, aut saltus privati. At si ad provincias respiciamus, habent agros colonicos eiusdem iuris (i. e. ius Italicum), habent et colonicos, qui sunt immunes, et colonicos stipendarios. Habent autem provinciae et municipales agros, aut civitatum peregrinarum*; Sicul. de cond. agr. 135, 2: *civitates enim, quarum condiciones aliae sunt, coloniae dicuntur, municipia, quaedam praefecturae*; 163, 26—27: *... respiciuntur leges civitatibus datae, id est coloniis municipiisque et praefecturis*; Isid. orig. 15, 2: *civitates — aut coloniae aut municipia aut vici aut castella aut pagi appellantur*; lex Iulia municipalis 9, 10, 11, 20, 83 (CIL I 2 593): *municipia, coloniae, praefecturae, fora, conciliabula c(ivium) R(omanorum)*; lex Mamilia 1, 3, 4 (Bruns I 7 15): *quae colonia hac lege deducta, quodve municipium praefectura forum conciliabulum constitutum erit*.

Frontinus adatai mellett még számolnunk kell az ún. papi földekkel (e.g. ephesosi Diana szentély — *finis Dianae*: CIL III 141951, Sic. Flaccus de cond. agr. 162, 28—163, 4), a provinciákban katonai territoriumokkal, illetve a táborok melletti pol-gári települések önálló territoriumaival (e.g. *territorium Matricensium, Vetussalinen-sium*).¹⁰ Más településtípusra vonatkozó információnk nincs (cf. *Tarpin*: i. m. 285, Tableau I.).

Külön kell említenünk a Liber Colontiarum oppidum adatait, mivel egyes itáliai régiók (Campania, Picenum, Samnium) felsorolásakor számos helyen a településeket, mint oppidumot említik a coloniák és a municipiumok mellett. Ennek kapcsán a legutóbbi időkig több helyen mint önálló településfajtát tárgyalják a libri col. adatait.¹¹ Már Th. Momsen munkája óta világos, hogy az itt említett *oppida* egyszerűen

¹⁰ Kovács P.: Vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén. Piliscsaba 1999. 105—140.

¹¹ E.g. H. Galsterer: Die Kolonisation der hohen Republik und die römische Feldmeßkunst. in: Die römische Feldmeßkunst. Interdisziplinäre Beiträge zu ihrer Bedeutung für die Zivilisationsgeschichte Roms. Göttingen 1992. 418, Anm. 20; F. Grelle: Struttura e genesi dei Libri colontiarum. in: Die römische Feldmeßkunst. Interdisziplinäre Beiträge zu ihrer Bedeutung für die Zivilisationsgeschichte Roms. Göttingen 1992. 84.

csak a városi rangú településekre (*coloniae* és *municipia*) vonatkozó, nem exakt meghatározások,¹² illetve néhány esetben a városok *intra muros* zónáját jelölik (e.g. p. 236, 18: *Privernum, oppidum muro ductum, colonia, Saepinum*: p. 237, 14). A campaniai lista oppidum meghatározásai mindegyikéről bizonyítható, hogy vagy *colonia*, vagy *municipium* rangú települést helyettesít az *oppidum* szó: e.g. *colonia: Praeneste* (cf. Gell. XVI, 13), *Ardea, Suessula, Sinuessa, Sora, Vellitrae* vagy *municipium: Tusculum, Trebula, Aricia, Bovianum, Caudium*. Az *oppidum* fenti használatára a településekhez kapcsolt gyakori *muro ductum* megjegyzés vezetheti a libri szerzőjét, amellyel a szó eredeti jelentése szorosan összekapcsolódik.

Ugyancsak külön kell tárgyalnunk két feliratos emléket is, amelyeket korábban mint az *oppidum* önálló településfajta bizonyítékként fogtak fel. Az első, hispaniai felirat (CIL II 1041) *Iul[ienses] mutatione oppidi et incolae pagi Translucani et pagi Suburbani*-t említi. Kornemann és mások szerint is itt a *mutatio oppidi* kifejezést a városi status megváltozására kell vonatkoztatnunk.¹³ Galsterer sokkal valószínűbb megfigyelése szerint azonban itt a *mutatio* csak valamilyen alárendelésre vonatkozhat (az *oppidum* szó ebben az esetben egy városi privilégiummal rendelkező települést jelent), de szerintem Sabora esetéhez hasonlóan egyszerűen csak a *municipium* helyének a megváltoztatását is jelentheti (*intra muros* jelentés).¹⁴ Az elsőre bizonyíték lehet Plinius adata is (III, 14), mely szerint *Contributa Iulia Ugultuniae, cum qua et Curiga nunc est*, de a romlott hely Detlefsen-féle emendatioja szerint: ... *Ugultuniacum, quae et Curiga nunc est* (cf. CIL II p. 131, 134).

A másik, a phrygiai felirat szerint (CIL III 352=7000=AÉp 1981, 779, Kr. u. 330) Orcistus lakói Constantinustól kértek városi rangot, pontosabban annak visszaállítását (*ius nomenque civitatis, dignitas civitatis, reparatio nominis et civitatis*, cf. Isidorus fenti definíciója)¹⁵ (a városi jog elvesztése után valószínűleg Nacolia alá rendelték, területének része lett), amelyet meg is kaptak.¹⁶ Azért is érdemes a feliratot külön vizsgálni, mivel az *oppidum* szó többször különböző jelentésben is előfordul benne. A település lakói kérelmükben előterjesztették (II, 24), hogy településük *vetustissimum oppidum*. Azonban ezen helyen is a korábban már tárgyalt esetek egyikéről van szó, a település korábban város rangú volt: *ab origine civitatis dignitatem habuit*. Constantinus megadja a település jelenlegi pontos statusát (I, 16): *adsererunt enim vicum suum spatiis prioris aetatis oppidi splendore floruisse* (itt az *oppidum* ismét a várost helyettesíti), *ut et annuis magistratum fascibus ornaretur essetque curialibus celebre et populo civium plenum*. Az *oppidum* szó következő előfordulása-

¹² Th. Mommsen: Die libri coloniarum. in: Schriften der römischen Feldmesser II. Berlin 1852. 185.

¹³ PWRE XXXI (1933) 570–638, 571; PWRE XVIII (1939) 708–725, 715; CIL II 1041, p. 135. A töredékes Vespasianus-kori felirat megmaradt első sorának kiegészítése felettébb bizonytalan (CIL szerint a megmaradt betűk TVT-ként is olvashatók).

¹⁴ Galsterer: i. m. (j. 9) 21, Anm. 41, 41, Anm. 32.

¹⁵ A. Mócsy: Ubique civitas. Acta Antiqua 10 (1962) 367–384.

¹⁶ CIL III p. 63–66; PWRE XVIII (1939) 708–725, 724; A. Chastagnol: L'inscription Constantienne d'Orcistos. MEFRA 93 (1981) 381–416.

kor (II, 6) magát a *vicus*-t helyettesíti: *sancimus ut et ipsi oppidumque ... appellationis splendore perfruantur*. A feliraton az *oppidum* szónak még egy harmadik jelentése is előfordul (I, 10): *Incol(a)e Orcisti iam nunc oppidi et civitatis*. Itt az *oppidum* jelentése a *civitas*-szal szemben magának Orcistus *vicus*-ának lakóit jelenti (*intra muros* jelentés), míg a *civitas* jelen esetben a territoriumon élőket jelöli. A birodalom görög nyelvű területein az *oppidum* szó nem annyira terjedt el, helyette már eredetileg is a *civitas*-t használták, de a II—III. századra a *civitas* a birodalom egész területén kiszorította az *oppidum* használatát.¹⁷

Az oppidum használata id. Plinius művében és a császári jelzős peregrinus települések

Jelen fejezetben három különböző dolgot kell vizsgálnunk. Elsőként a Plinius művében előforduló Scarbantia esetén kívüli császári jelzős *oppidum*-ok statusát, az *oppidum* szó használatát a műben,¹⁸ másrészt a római birodalom területén előforduló peregrinus közösségek császári jelzőit, harmadrészt pedig jelen helyen kívánom elemezni Plinius pannoniai és noricum adatainak korát, forrásait és hitelét. Ehhez természetesen bizonyos fokig szükséges a teljes statisztikus, város-, és néplista anyag vizsgálata.

Id. Plinius földrajzi könyveiben (és annak forrásaiban) az *oppidum* szónak szintén sokféle használata fordul elő,¹⁹ sőt éppen a nála előforduló egyes formák (e.g. *oppidum c. R.*) vizsgálata egymástól nagyon eltérő eredményekhez vezetett, amelyeket csak a legutóbbi időkben sikerült megnyugtató módon lezárni. Annyi azonban világosan látszik, hogy a különböző forrásokat Plinius igyekezett egyesíteni, így e.g. a *municipium* szó használatának kizárása két listától eltekintve.²⁰

1. Statisztikus anyag: Az egyes provinciák városlistáiban általában a településtípusok és azok számának megadásakor az *oppidum* szót mindenféle településfajta (*colonia, municipium*, és nem városi rangúak is *civitasok*) összesítőjeként használta Plinius. Az egyes településtípusok felsorolásakor azonban a *coloniae* mindig eredeti nevükön lettek felsorolva. A fenti sorrendet (*col, mun. c. R., mun. Lat., civitas*) az egyes területi egységek (e.g. hispaniai *conventusok*) felsorolásakor mindig követte Plinius. Mivel a használatuk több provincia esetében is eltérő, ezért ezek közül néhányat külön tárgyalok. A legbonyolultabb *Tarraconensis* esete (III, 18), ahol a következő lista szerepel:

¹⁷ PWRE XVIII (1939) 708—725, 724.

¹⁸ Cf. J. Desanges, *Plinie l'Ancien, Histoire naturelle V. ed. Les Belles Lettres. Paris 1980. p. 78—79, n. 2, 279—280.*

¹⁹ PWRE XVIII (1939) 708—725, 716—724.

²⁰ *Fr. Vittinghoff: Zur vorcäsarischen Siedlungs- und Städtepolitik in Nordafrika. Bemerkungen zu den „Städte Listen“ des Plinius (n. h. V). in: Corolla memoria Erich Swoboda dedicata. Graz—Köln 1966. 225—233, 226.*

293 *civitas* (*contributio*-s eseteken kívül): 179 *oppida* = *in iis* 12 *colonia* + 13 *oppida c. R.* + 18 *oppida Lat. vet.* + 1 *oppidum foederatorum* + 135 *oppida stipendiaria*. Hasonló a helyzet Africával (V, 29): 518 *populi in his* 6 *col.* + 15 *oppida c. R.* + 1 *oppidum Lat.* + 1 *oppidum stiop.* + 30 *oppida libera*.

Plinius megjegyzése szerint: *Ex reliquo numero non civitates tantum sed pleraeque etiam nationes iure dici possunt*. Macedonia (IV, 33): 150 *populi* - 6 *col.* + 3 *oppida c. R.* + *oppida peregrinorum* + *gentes*.

Ezen három provincia esetében világos, hogy az *oppidum* szót kényszerből alkalmazta Plinius, így a *civitas peregrina*-k minden esetében (*foed.*, *lib.*, *stip.*) is, mivel a *civitas*-t (a *populi* szinonimájaként) már korábban a provincia területén levő/lakó mindenféle közösségre használta. Így kerültek be a listába azon törzsek is (*populi*, *gentes*), akiket még *civitas peregrina*-ba sem szerveztek. Nem véletlenül ebben a három provinciában fordul ez a használat így elő, mivel mindhárom tartomány egyes részeit a császárkor elején még pacifikálták (ÉNy-Hispania vagy a Musulamii). Lényeges, hogy a *populi* közé a városi közösségeket is beszámította Plinius (*conventus Tarraconensis*, III, 23). Ezek alapján nem igaz Kornemann megállapítása, mely szerint az *oppidum* jelenti a városias, a *civitates* a nem városias közösségeket,²¹ mivel a *civitates* (*populi*) közé az *oppida* is beletartoznak (lásd *Tarraconensis!*). Az *oppida* máshol (*Baetica*, *Lusitania*) csak a nem városi rangú településfajtákra (és a *mun. Lat.*) vonatkozik, mivel ez az a két eset, ahol a *colonia* emellett a *municipium* statust (de csak a *mun. c. R.* fajtát!) is pontosan megadják a listák: *Baetica* (III, 7): 175 *oppida*: 9 *col.* + 10 *mun.* + 27 *oppida Lat.* + 6 *oppida lib.* + 3 *oppida foed.* + 120 *oppida stip.* *Lusitania* (IV, 117): 45 *populi* (a korábbi *civitas* értelemben): 5 *col.* + 1 *mun. c. R.* + 3 *oppida Lat.* + 36 *oppida stip.*

Fontos azt hangsúlyoznunk, hogy azon fenti esetekben, amikor *civitas*-ok egyes fajtáit helyettesíti az *oppidum* szó (az *opp.* után használja *civitasok* megjelölését: *lib.*, *foed.*, *stip.*), akkor a *civitas peregrina* és nem egyes peregrinus közösségek szinonimájaként is használta Plinius a szót. A *civitas*-központok statusára (*vicus*, *castellum*, *forum*, etc.) az *oppidum* szóból ezekben az esetekben nem következtethetünk. Az ettől eltérő esetekben azonban az *oppidum* mindig egy peregrinus közösség megjelölését helyettesíti. Vannak olyan esetek is (főként keleti területekről), ahol Plinius az *oppidum* után (azokban az esetekben ahol a *polist* helyettesíti) a közösség kondícióját is megadja. Ekkor azonban mindig körülírást alkalmaz a szerző (IV, 47): *oppidum Byzantium liberae condicionis*. *Dalmatia* esetében szemmel láthatóan másféle listákat használt Plinius, mivel itt a *municipium* szó kivételével majd mindegyik településfajta megjelenik (*Nat. Hist.* III, 239—142): *colonia*, *civitas*, *castellum*. A *municipium*-ot itt is az *oppidum* (*c. R.*) szó (kifejezés) helyettesíti.²²

²¹ PWRE XVIII (1939) 708—725, 716.

²² A liburniai lista értelmezéséhez: J. J. Wilkes: *Dalmatia*. London—New York 1969. 487—492; M. Šašel—Kos: *Caesar, Illyricum, and the hinterland of Aquileia*. in: *L'ultimo Cesare. Scritti riforme progettati poteri congiure. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 16—18 settembre 1999*. Roma 2000. 297—302.

Megint más a helyzet az itáliai városlistával, ahol Plinius az augustusi *discriptio totius Italiae*-re támaszkodhatott (Nat. Hist. III, 46). A hispaniai listák mellett az itáliai a leggazdagabb anyagban. A településtípusok felsorolásakor a *coloniae* itt is mindig külön megjelennek, az *oppidum* szó pedig általában a *municipium*-ot helyettesíti. A lista végén az összefoglaló néven említett *oppida* a településfajták összességére vonatkozik (Nat. Hist. III, 138: *Haec est Italia ... hae gentes eius, haec oppida populorum*). Ugyancsak a típusok összességét jelenti az ősi latiumi települések felsorolásakor használt *clara oppida* kifejezés (III, 68).

2. Kornemann megfigyelése szerint a hispaniai listák egyik forrásában, a Periplusban, az *oppidum* válogatás nélkül jelenthet mindenféle települést, így bennszülött településeket is (városias és erőd).²³ Ehhez kapcsolódnak a tarraconensisi listához (III, 18) csatolt Pompeius pireneusi emlékművén említett legyőzött és római uralom alá fogott narboi és citeriori települések: *oppida DCCCLXXVI in dicionem ab se redacta*.

3. Plinius a birodalom keleti felének leírása során számos helyen használta az *oppidum* szót a görög polis szinonimájaként, amelyet máshol leginkább a *civitas* szóval adtak vissza.²⁴ Municipiumok híján Keleten a polisszal való egyeztetés önmagától adódott, a *coloniá*-kat itt is mindig megnevezte Plinius. A *civitas* szót Plinius is nagyon gyakran használja, sokszor párban az *oppidum*-mal nyilvánvalóan azonos értelemben (cf. feliratos emlékeink: e.g. CIL III 412, 6587, 13651). Néhány helyen a települések összesítő száma után *civitas*-t használ Plinius, majd az egyes települések említésénél *oppidum*-ot (e.g. V, 105, 127, 143). A polis=oppidum azonosítás a III, 144 egyik szakaszából ismerhető meg a legjobban: *praeterea multorum Graeciae oppidorum deficiens memoria nec non et civitatum validarum*. Továbbá: V, 143: *Helgas oppidum quae Germanicopolis ...*, IV, 47: *Colonia Flaviopolis, ubi antea Caela oppidum vocabatur*. A legsajátosabban azokon a helyeken lehet megfigyelni az egyeztetést, ahol a településnév -polis utótagját latinra átfordítva *oppidum*-mal adja vissza a szerző: E.g. Oppidum Veneris (V, 60, 93), Isis (V, 64), Iovis (V, 60), Leontos O. (V, 78), Mercuri (V, 61), Solis (V, 61). Cf. V, 49: *Heracleopolites in insula ... in qua et oppidum Herculis appellatum! A civitas és az oppidum szavak mellett azok szinonimájaként az urbs szót is több esetben használja Plinius (IV, 64). Hasonló jelenséget feliratos emlékeinken is megfigyelhetünk (pl. az aquincumi görög-latin feliratos szarkofágon: *Urbs Palaestina*, illetve Πόλις Καπετώλιας).²⁵ A fenti településtípusok mellett a *castellum* megjelölés is gyakran megjelenik (a szó eredeti értelmében — cf. V, 94).*

4. *oppidum civium Romanorum* kérdése: Ahogy már fentebb említettük, Plinius következetesen nem használta a *municipium* szót, helyette majdnem mindenhol az

²³ PWRE XVIII (1939) 708—725, 717.

²⁴ A. H. M. Jones: *The cities of the Eastern Roman provinces*. Oxford 1971. 503—508.

²⁵ P. Kovács (ed.): *Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum*. Debrecen 2001. CatN. 91, Addendum 1, 88—101.

oppidum szerepel (Baetica és Lusitania kivételével), ezért többen is helytelenül egy önálló közigazgatási kategóriaként értelmezték a kifejezést, amely félmunicipalis szervezetként félúton állna a privilegizált és a nem privilegizált településformák között.²⁶ Egyesek Gades-Cadiz később még tárgyalandó esetéből kiindulva az *oppidum c. R.*-okat a *conventus c. R.*-okkal azonosították.²⁷ Az elmélet a folyamatos és alapos cáfolatok ellenére csak a legutóbbi időben bukott meg véglegesen.²⁸ A vizsgált esetek mindegyikében kimutatható volt a városi rang. Ennek következtében az *oppidum* szó mint önálló jogi kategória ebben a formában sem jelenik meg Pliniusnál (sem).

5. A császári jelzős római településnevek vizsgálatát és összegyűjtésüket elsőként B. Galsterer—Kröll végezte el. Munkájában külön részt szentelt Plinius adatainak.²⁹ Listája összeállításakor jogosan figyelte meg a szerző, hogy a *municipium* szó említésének kerüléséhez hasonlóan lehetőleg szintén elkerülte a császári cognomek alkalmazását, még abban az esetben is, amikor forrásában (forrásaiban) a jelzők a rendelkezésére álltak.³⁰ A forráshiány miatti nehézséget a következő esetek is igazolják. A szerző a peregrinus települések közé sorolta a következő településeket: Ceres, Tearum, Segisama. Utóbbiak esetében éppen a Plinius által használt kifejezés (e.g. *Teari Iulienses*) alapján már maga a szerző is valószínűsítette a települések privilegizált státuszát.³¹ Az újabb kutatások mindenhol megerősítették, hogy mindegyik település esetében kizárható a peregrinus status.³² Bracara Augusta (Nat. Hist. IV, 112) mint a másik ÉNy-hispaniai conventus-központ, Asturica Augusta, valószínűleg csak a Flavius-korban nyert municipium rangot, a jelzőjét viszont korábban kaphatta, bár az *augustus* jelzőt a Flaviusok maguk is használták (cf. RIU 134—Scarbantia).³³ Bracara Augusta nevének esetében véleményünk szerint az *augusta* melléknév nem császári jelző, hanem a helynév része. Ezt számos olyan felirat bizonyítja, ahol összevonva vagy külön, de szinte mindig a helynév részeként tüntetik fel a jelzőt (cf. CIL II p. 1140): mérföldkövek: e.g. CIL II 4740, 4812, 4826, 4805, 4816, 4834,

²⁶ E.g. PWRE XXXI (1933) 570—638, 597; PWRE XVIII (1939) 708—725, 718; Ch. Saumagne: Le droit latin et les cités romaines sous l'empire. Paris 1965. 81; A. N. Sherwin-White: The Roman citizenship. Oxford 1973. 339-; J. Giutart Durán: Baetulo. Topografía arqueológica, urbanismo e historia. Barcelona 1976. 19; P. Le Roux: Revue Hist. de Droit Fr. et Étr. 34 (1986) 331—.

²⁷ L. Teutsch: Städtewesen in Nordafrika in der Zeit von C. Gracchus bis zum Tode des Kaisers Augustus. Berlin 1962, 49, 152—156.

²⁸ Vittinghoff 1951, 36, Anm. 2, 75, Anm. 6; Vittinghoff 1966; J. Gasco: Municipia civium Romanorum. Latomus 31 (1971) 133—141; H. Galsterer: Zu den römischen Bürgermunicipien in den Provinzen. ES 9 (1972) 38; G. Alföldy: Römisches Städtewesen auf der neukastilischen Hochebene. Ein Testfall für die Romanisierung. Heidelberg 1987. 92—93.

²⁹ B. Galsterer—Kröll: Untersuchungen zu den Beinamen der Städte des Imperium Romanum. ES 9 (1972) 44—145, 57—61.

³⁰ Cf. Ibid, Anm. 71.

³¹ Galsterer—Kröll: i. m. (j. 29) 60, 92—93.

³² Galsterer: i. m. (j. 9) 30, 70, Nr. 23, 71, Nr. 67.

³³ R. Wiegels: Die Tribusinschriften des römischen Hispanien. Ein Katalog. Madrider Forschungen 13. Berlin 1985. 92, 123; Alföldy: i. m. (j. 28) 100; Galsterer—Kröll: i. m. (j. 29) 73—74.

4837—38, 4871—72, 6230, összevonva (e.g. *Bracaraugustanus* jelzőként): e.g. CIL II 2416, 2423, 2426, 5613 (cf. cohors I Bracaraugustanorum — CIL XVI 75, AÉp 1962, 264). Hangsúlyoznom kell, hogy a fenti esetek közé I. századi feliratok is tartoznak, tehát nem késő római, a jelző jelentőségét elfeledő gyakorlatról van szó. Ilyen névadás nemcsak hispaniai peregrinus települések, hanem városok esetében is gyakran előfordul (e.g. Colonia Caesar Augusta — cf. Plin. III, 24). Ugyanebbe a csoportba tartoznak a szintén pliniusi (III, 27) Nova Augusta és Asturica Aug. (Ptol. II, 6, 35 — utóbbi bizonyosan város volt a CIL II 2636 felirat *respublica adata* alapján) helynevek is. Az ilyen jelzőket Plinius maga is a helynév részének tekintette, mivel az ABC sorrendbeli felsorolásukkor e.g. az Augusta összetételes helynevek mindig az A betűhöz lettek besorolva (cf. Augusta Tricastinorum — Nat. Hist. III, 36).³⁴

A megkülönböztetés nehézségét legjobban talán Iulium Carnicum (Zuglio) és Forum Iulii (Fréjus) esete igazolja. Az Italia és Noricum határán elhelyezkedő település esetében ugyanis mindkét lehetőség elképzelhető. A régi Carnus település (sem nem *forum* (Mommsen), sem nem *castellum* (Detlefsen),³⁵ hanem a CIL V 1829—30 *magistri vici*-t említő feliratok alapján biztosan *vicus*) a régebbi elképzelések szerint csak Claudius korában nyert városi (*colonia*) ragot (PWRE X, 105, cf. CIL V 1842). Ezek alapján unikális módon egy peregrinus helynév része lett volna a *Iulius* jelző, amelyet a rajta keresztülmenő *via Iulia Augusta* miatt is kaphatott volna. Ezzel szemben már P. Moróban felmerült — éppen Plinius oppidum adata alapján — az a gondolat, hogy a *vicus* és *colonia* status között, még Augustus idejében a település *municipium* rangra emelkedett.³⁶ Elgondolását újabb vélemények is támogatják.³⁷ A Plinius által használt *Iulienses Carnorum* alak inkább egy városi jogú közösséget jelöl (lásd feljebb), az összes vele együtt felsorolt település *municipium* rangú volt, a *Iulium* neutrum a *municipium* vonzataként is kialakulhatott, továbbá lehetőséget látok C. *Retinacius Iivir* feliratát (CIL V 1841) a cognomen hiánya miatt Claudius kora elé keltezni. Igen érdekes L. *Titius L. f. Celer* sírfelirata (AÉp 1931, 91), aki *sp. coh. VIII pr.* volt Romában és origója szerint Carnicumból származott (az egyetlen carnicum origo!). Még érdekesebb azonban, hogy a város *Iulius* nevét vagy jelzőjét a *Filiatio* után pseudotribusként adták meg. Amennyiben a város akkor még csak *municipium* volt, akkor a *Iulia* pseudotribus használata nem helytelen, és akkor még nem feltétlenül volt a helynév része.³⁸ Annyi azonban kétségtelen, hogy a *Iulium* jelző igen korán (Pliniustól) kezdve a településnév részévé vált (cf. Plin. III, 130, Ptol. II, 13, 3, CIL V 1842, 1862).

³⁴ Galsterer—Kröll: i. m. (j. 29) 58.

³⁵ CIL V p. 172; D. Detlefsen: Das pomerium Roms und die Grenzen Italiens. Hermes 21 (1886) 547—.

³⁶ P. M. Moro: Iulium Carnicum (Zuglio). Roma 1956. 35—36.

³⁷ F. Mainardis: Iulium Carnicum. SI 12, 1994, 74—79; G. Bandelli—F. Fontana: Iulium Carnicum. 1995, 97; M. Šašel—Kos: Caesar, Illyricum, and the hinterland of Aquileia. in: L'ultimo Cesare. Scritti riforme progetti poteri congiure. Roma 2000. 277—304, 289—291.

³⁸ G. Forni: Le tribù romane III, 1. Le pseudo-tribù. Roma 1985. 138, Nr. 27, n. 8.

Forum Iulii (Fréjus) esete a forum-típusú helynevekhez tartozik. A császárnév itt nem Beiname, hanem a genitivusos helynévképzés miatt itt is a helynév része. Az ilyen típusú helynevek közé tartoznak a *forum*, *castrum*, *castellum*, *pagus*, *vicus* előtagos helyneveink, amelyet általában az alapító neve követett genitivusban (PWRE III (1899) 1754—1760, 1766—1772, VIII (1958) 2090—2094, VII (1912) 56—74, XVIII (1942) 2321—2339). Ennek megfelelően Fréjus is szabályos esetekben *Forum Iulii*-ként lett említve (Cic. ad fam. X, 15, 3, X, 17, 1, Mela II, 77, Plin. Nat. Hist. III, 35, Ptol. II, 10, 5, Tac. Hist. III, 43, It. Ant. 297, 4, CIL III 2839, VI, 221, 3639, VII 48, X 6230, XII 4368, XIV 3602). A nehézséget az okozta, hogy a caesari *forum* Augustustól *colonia* rangot kapott (PWRE VII (1912) 69—70), így automatikusan a *Iulia* jelzőt is megkapta. Mindezért később számos esetben a jelzőt és a genitivust összekeverve *Forum Iulium*-ként lett említve (Tac. Ann. II, 63, Strab. IV, 184, Tac. Agric. IV (*Foroiuliensium colonia*), Hist. II, 14 (*in colonia Foroiuliensi*)). Hozzá hasonlóan minden további esetben, ahol valóban császári cognomennel és nem genitivusos esettel állunk szemben, kimutatható, hogy a császár jelző adományozása a korábbi *forum*, *vicus* etc. típusú helynévhez a városi rangra emeléskor történt. Ilyen esetek (a felsorolásból kimaradt a szintén pliniusi (IV, 118) lusitaniai *Castra Iulia* esete, amely nyilvánvalóan elírás a *c. Servilia* helyett (PWRE III (1899) 1769, Nr. 26)): Libisosa-Forum Aug. (Plin. III, 25, *Galsterer*: i. m. 71, Nr. 48, *Alföldy*: i. m. 31—32), Iiturgi-Forum Iul. (Plin. III, 10, *Galsterer*: i. m. 5, Anm. 34, 37, 6, 13, 66, Nr. 34), Urgia-castrum Iul. (Plin. III, 15, *Galsterer*: i. m. 5, Anm. 33, 68, Nr. 86). Talán ezek az adatok vezethették félre Festust, aki a *fora* definíciója kapcsán említett egy *forum Iulium*-ot is (p. 74 L.=59 Th.=84 M). Az összes ismert további három forum Iulii esetében csak a genitivusos alakok figyelhetők meg: PWRE VI (1912) 69—70. Az egyetlen kivételnek az Augustus melléknév adásának szokása tűnik, mivel a birodalom területéről számos peregrinus települést ismerünk ezzel a melléknévvel, amennyiben a helynév nem császári *saltus*-t takar, mint az africai (ItAnt 53, 1, 54, 55, 9, 56, 3, Ptol. IV, 3, 38—CIL VIII p. 19, 1170; ItAnt 43, 6, Tab. Peut. Seg. IV; CIL VIII 4194=18490=ILS 6852, 4204—4205) és a pannoniai *vicus Augusti* (Baláca) esetében (cf. Kovács P.: *Vicus Augusti Pannoniában*. Balácai Közlemények 6 (2001) 159—166). A császári magánbirtokok mellett azonban számos adatunk van olyan augustusi mellékneves településekre, amelyek nem lehettek *saltus*-ok, mivel városok territoriumához voltak sorolva. Ilyen pl. a CIL II 2 127a=RMD III 194 diploma origója is, ahol a pagus Augustus Cibalae territoriumán feküdt. A másik kitűnő párhuzam a Pompei melletti *Pagus Augustus* helynév esete, amelyet Kr. e. 7-ben nevezték át Augustus tiszteletére (cf. CIL XII 1721—1725, 2386—2426—PWRE II (1896) 2372). Itt kell azonban azt is megjegyeznünk, hogy számos, csak feliratról ismert, rövidített jelző genitivusként a helynév része is lehetett, valamint az *augustus* melléknévből képzett további, biztosan nem császári jelzőket (cf. *Caesarina*) is figyelembe kell vennünk (e.g. *augustanus*: e.g. CIL II 2194, VIII 1439, XIII 11944, XIV 301, 347, 431, 2040, 2044, 2045, 2047, 2050). Az ilyen esetekben azonban azt sem szabad kizárnunk, hogy nem császári jelzővel, hanem az *augustus* melléknévvel vagy a helynév részével állunk szemben.

Galsterer—Kröll listájában eredetileg 150 olyan peregrinus település szerepel, amely császári jelzöt kapott. Ezekből 120 görög, kb. 30 latin település. Itt szükséges megjegyezni, hogy a császári jelzők vizsgálatánál igen lényeges, hogy csak azokat a jelzőket vizsgáljuk, amelyek valóban jelzők és nem a helynév részei, mint Caesar Augusta, Bracara Augusta. Ezt a kritériumot, bár a szerző maga is érezte, nem alkalmazta. Így a listájába került településnevek túlnyomó többségét szükségszerűen ki kell zárunk (E.g. császár, családtag neve + *polis*, *briga*, *dunum*, etc. típusú névképzés, *castrum*, *forum* + császárnév genitivusban, vagy amikor a helynév maga a császári jelző: Flavia Augusta). A görög nevek esetében azokat az eseteket is figyelembe kell vennünk, amikor az eredeti e.g. -*polis* utótagos nevek rövidülnek le a császári névre. Ilyenek e.g. Traianopolis—Augusta Traiana, Claudiopolis—Claudias, Flaviopolis—Flavias, Liviopolis—Livias.³⁹ A jelzők vizsgálatánál tehát a legfontosabb, hogy elkülönítsük a valódi jelzőket a helynevektől. Ezeket a valódi császári jelzőket *cognomen*-nek, vagy *nomen*-nek nevezik antik forrásaink, így Plinius többször is (*Galsterer—Kröll*: i. m. 86—87, Anm. 227: ac. Ann. XIV, 27, Dio 69, 12, 1, CIL XI 5625, II 1423, IX, 801; Plin. III, 10, 11, 12, IV, 116, 117 (*Cognomen*, *cognominatus*, vagy *cognominatur* alakok)). Ezek a jelzők nem a helynév részei voltak (bár néha azzá is válhattak) és az esetek igen nagy százalékában megegyeztek az ún. pseudo-tribusszal (*Galsterer—Kröll*: i. m. 93—94, *Forni*: i. m. 38). Utóbbiak használata éppen a városi jelzők és a tribusok használatából fejlődött ki. A pseudotribusok problémája, hogy peregrinus közösségek (csak keleten) is viselhették (e.g. Anchialus vagy Bizye), illetve, hogy a városi jelző és a pseudotribus több esetben is nem egyezik. Ennél egyik legfőbb oka lehetett, hogy a pseudotribus használata időben (főleg a III. századiak) és térben meglehetősen korlátozott volt, általában Roma városi katonafeliratokon jelennek meg. Ezért a tévedés lehetősége számos esetben adott volt (ilyen lehet pl. Mursa nyilvánvalóan téves Flavia pseudotribusa). Másik hibaforrás a supranomina használata lehet, amelyek egyezésük esetén (pl. Claudius, Flavius, etc. gentiliciumok esetén) könnyen összekeverhetők a pseudotribussal (*Forni*: i. m. 26—27, 31—32). Néhány esetben alig lehet megkülönböztetni a tribust, a pseudotribust és a jelzöt, mint pl. a *Claudia* tribus esetében (*Forni*: i. m. 29—32). A legtöbb esetben azonban szoros kapcsolat mutatható ki a császári cognomina és a pseudotribus használata között, normális esetekben a jelzők változását követte a pseudotribus változása is: e.g. Aquincum, Carnuntum Aelia és Septimia, Siscia Flavia és Septimia pseudotribusa. Véleményem szerint tehát a város valódi jelzőit (sem nem helynévhez tartozó supranomen, sem nem pseudotribus) a legbiztosabban a városi magistratusok feliratai alapján állapíthatjuk meg.

A tarraconensisi települések gyakran viselték a flaviusi jelzöt. Ezek közül néhányat a peregrinus települések közé sorolt Galsterer—Kröll (Bergidum, Brigantium, Gallica, Interamnium, Interaconium, Iria, Libica). Ezen településneveket

³⁹ *Galsterer—Kröll*: i. m. (j. 29) Nr. 289, 412, 487, 540.

azonban csak későbbi földrajzi munkákból ismerjük (Ptolemaios 2, 6, 28; 2, 6, 4; 2, 6, 67; 2, 6, 23; 2, 6, 68 és az It. Ant. 431, 2; 429, 3). A flaviusi jelzők minden bizonnyal a vespasianusi latin jog megadásával állnak kapcsolatban. Ezen települések statusa azonban nem ismert, így jelen esetekben is inkább városi privilégiummal rendelkező településekről van szó, amelyek a több száz flaviusi új municipium számát szaporíthatják.⁴⁰ Ezt egy bergidumi origos sírfelirat (CIL II 4248=RIT 333) is bizonyítani látszik, főleg az *omnibus honoribus in re publica sua functus* formula használata miatt. A fennmaradó helynevek közül elsősorban a latin településformákhoz tartozókat kell vizsgálnunk. Ezek vizsgálatából kitűnik, hogy valóban voltak peregrinus közösségek (*civitas peregrinák, castella* etc.), amelyeket időben és térben jól körülhatárolható módon császári jelzővel tüntettek ki, meglepően csekély számban.⁴¹ A latin provinciák közül Germania, Africa és Moesia-Thracia területén összpontosulnak ezek a települések. Mindegyikükre jellemző, hogy a Kr. u. II század elejénél későbbiek. Germania területén, ahol kevés városi közösség volt (*Arae Flaviae*), szükség-szerűen a civitasok (de mint mesterségesen létrehozott formációk) töltötték be a városok szerepét.⁴² Ezért nem meglepő, hogy néhányukat császári jelzővel tüntette ki Traianus. Ilyen civitasok voltak *civitas Ulpia Sueborum Nicretum* (CIL XIII 6399, 6417, 6420, 9111) vagy *Ulpia Mattiacorum* (CIL XIII 7061). A III. században (a dátált feliratok alapján Severus-koriak) később Aurelia jelzót kapott még néhány civitas: *Aquae (Aurelia Aquensis, CIL XIII 9117—18)*, *c. Aurelia G. (CIL XIII 6462, AÉp 1932, 43)*. Néhány peregrinus település rendelkezett az *Aurelia* jelzővel Africából is (Thugga: *civitas Aurelia Thugga* (CIL VIII 26534, 26598, 26625, 26629), Horrea: *castellum Aurelianense Antoninianense* (CIL VIII 8426)). A birodalom európai provinciái közül még Thracia és Moesia területén fordultak elő ilyen peregrinus közösségek: Durostorum: *canabae Aeliae* (CIL III 7474), Nicopolis ad Istrum: *Ulpia Nicopolis* (IGR I 569, 571, AÉp 1902, 107—8, 1926, 90—92), Thracia: *Anchialus, Beroe, Nicopolis ad Nestum, Pautalia, Serdica, Topirus*.⁴³

Utóbbiak azonban már a görög polisok közé tartoznak, amelyeket nem lehet összevonva tárgyalni a latin provinciák közösségeivel. Róluk annyi állapítható meg, hogy a jelző adásának szokása a birodalom keleti részében elszórtan már korábban elterjedt (II. századnál korábbiak (számok *Galsterer—Kröll*: i. m. után: *Iulius*: Nr. 437, 511, *Caesar*: Nr. 443, 556, *Augustus—Sebastos*: Nr. 476, 515, 573, *Claudius*: Nr. 510, *Flavius*: Nr. 431, 542, 549, 557), de szintén a II. századtól vált gyakorivá, és eltérően a latin provinciáktól gyakran a teljes császári nevet tartalmazta.⁴⁴ A következő igen fontos tény, hogy ezek a korai jelzők csak az ázsiai területeken mutathatók ki,

⁴⁰ PWRE XXXI (1933) 570—638), 499—500; *Galsterer*: i. m. (j. 9) 37—50.

⁴¹ *Galsterer—Kröll*: i. m. (j. 29) 546—57.

⁴² *J. C. Wilmanns*: Die Doppelurkunde von Rottweil und ihr Beitrag zum Städtewesen in Obergermanien. ES 12 (1981) 1—182.

⁴³ *Galsterer—Kröll*: i. m. (j. 29) 127—128, Nr. 376—77, 381—82, 387—389.

⁴⁴ E.g. *Galsterer—Kröll*: i. m. (j. 29) Nr. 423—24, 427, 430—31, 435, 437, 474, 488, 445, 537, 542, 545, 549—550, 555, 564.

Hellas területén nem. A császári jelzők és a helynév felcserélése bevett szokás volt még hivatalos feliratokon is (cf. lex. col. Gen. — *Galsterer—Kröll*: i. m. 91). Ebből a település statusára következtetést levonni nem lehet. Ugyanígy Pliniusnál is számos esetben, városi közösségeknél látható a felcserélés (e.g. III, 14: Nertobriga, Lacimurga; IV, 117: Norba, Olisipo, Eborá; V, 2: Traducta Iulia). A valódi jelzők vizsgálatánál megállapíthatjuk tehát, hogy a jelző latin peregrinus közösségekben csak a II. században terjedt el, korábban csak az augustus jelző használata mutatható ki.

6. Plinius noricumai és pannoniai adatai: Plinius művének korábban már teljes egészében idézett szakaszára sokan és sokszor hivatkoztak, a kérdéses hely forrásainak vizsgálata azonban máig elmaradt.⁴⁵ Jelen hely rövidege miatt erre magunk sem vállalkozhatunk, mégis szükségesnek tűnik röviden kitérni rá. Akármelyik Plinius forrásait feldolgozó elméletnek van is igaza (e.g. a 3-forrású elmélet (Periplus, Agrippa, formulae) (Detlefsen—Klotz),⁴⁶ a formulae provinciarum szerepét hangsúlyozónak (Sallmann)⁴⁷), Sallmann kutatásai révén világossá vált, hogy a pannonicumai térséget leíró részek az egyes provinciákat tárgyaló *formula provinciae*-re mehetnek csak vissza.⁴⁸ Nincs arra nézve bizonyítékunk, hogy Agrippa kommentárjai (vagy az azt feltételezetten folytató Augustus-féle munka, ha volt ilyen) Pannoniára is kiterjedtek volna, Italia augustusi *discriptio*-ja (III, 46—Hollaender és Mommsen véleményével ellentétben⁴⁹) pedig a provinciákat nem tárgyalta.⁵⁰ Az egyes provinciákat tárgyaló szakaszok felépítése a következő: 1. Általános bevezetés és periplus

⁴⁵ E.g. *I. Borzsák*: Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken. DissPann I/5. Budapest 1936. 30—32; *A. Graf*: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. DissPann I/6. Budapest 1936. 13—19, 21, 26—28; *Alföldi A.*: Az eraviszkuszok Buda földjén. in: Budapest története I. Budapest 1942. 137—171, 164, j. 58; *A. Mócsy*: Pannonia. in: PWRE IX. Supplementum Stuttgart 1962. 517—776, 522—526, 598; *E. Swoboda*: Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler. Graz Köln 1964. 242; *A. Mócsy*: Pannonia and Upper Moesia. London—Boston 1974. 19, 66, 74—76; *Mócsy A.*: Illyricum északi határa Claudius előtt — Die Nordgrenze Illyricums vor Claudius. ArchÉrt 106 (1979) 177—186, 184—185; *Tóth E.*: Megjegyzések Pannonia provincia kialakulásának kérdéséhez—Bemerkungen zur Entstehung der Provinz Pannonien. ArchÉrt 108 (1981) 13—33, 28; Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest 1990. 11—13; *J. Fitz*: Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I—IV. Budapest 1993—1995. 15—16; *Fitz J.*: Pannonia születése. Budapest 1999. 28—29, 51—53.

⁴⁶ *D. Detlefsen*: Die Anordnung der geographischen Bücher des Plinius und ihre Quellen. Berlin 1909; *A. Klotz*: Quaestiones Pliniana geographicae. Berlin 1906; Pline l’Ancien, Histoire naturelle. Livre III. (ed. H. Zehnacker). Paris 1998. 11—16.

⁴⁷ *K.-G. Sallmann*: Die Geographie des älteren Plinius in ihrem Verhältnis zu Varro. Versuch einer Quellenanalyse. Berlin—New York 1971.

⁴⁸ *Ibid.*, 202.

⁴⁹ *L. Hollaender*: De militum coloniis ab Augusto in Itali deductis. Diss. Halle-Wittenberg 1880; *Th. Mommsen*: Gesammelte Schriften V, 203—253. Az első, a birodalom teljes területére kiterjedő munka Balbusé volt, aki Traianus alatt (*Lachmann* p. 93, 7) omnium provinciarum et formas civitatum comperitas in commentariis contulit (Lib. col. I, p. 239, 11). Tévesen tartotta Balbus a lib. col. *epitomator* — a Augustus korában alkotónak. Nincs adatunk továbbá a birodalom egészére kiterjedő censusról sem Augustus alatt (kiv. Lukács 2, 1); *F. Tannen—Hinrichs*: Geschichte der gromatischen Institutionen. Untersuchungen zu Landverteilung, Landvermessung, Bodenveraltung und Bodenrecht im römischen Reich. Wiesbaden 1974. 125—127.

⁵⁰ *Sallmann*: i. m. (j. 41) 95—107, *Tóth*: i. m. (j. 45) 28.

irodalom (térsgünkben ez nyilvánvalóan hiányzik). 2—3 statisztikus anyag (hegy-, vízrajz, nép-, városlista). 4. távolságok.

A pannoniai, de a noricum fejezetnek is szemmel láthatóan legalább három időrendi rétege van, ellentétben olyan provinciákkal, mint pl. Hispania, ahol az adatok jórészt csak Augustus-koriak. A különböző idősíkok azonban nem különböző forrásokat jelentenek, hanem a császári archívumban található egyes formulák újabb és újabb kiegészítését (cf. III, 37 Narbo formulájának módosítása Galba által). Az első valószínűleg egy késő Augustus-kori, amelyhez Noricum esetében csak a *Raetis iunguntur Norici* kifejezés kapcsolódik, ekkor Noricum még nem volt provincia. Pannonia esetében a munka legkorábbi része csak az Illyricum kettéosztása (Kr. u. 9, lásd lejjebb!) utáni állapotokat tükrözte. Ekkor Pannonia É-i határa még csak a Dravus volt. Ezt bizonyítja az a tény, hogy a statisztikus anyagba csak dél-pannoniai hegy- és vízrajzi adatok kerültek be, egyetlen ettől É-ra levő folyó, hegy nevét sem említette Plinius. Ugyanide tartozik a pliniusi néplista korai része (*per praepositioni*óval a Dravus, illetve Savus menti népek leírása, utóbbiak talán az első *civitas*-ok (a többiek még *gentes*)), illetve a fejezet végén található távolságadatok. Valószínűleg ide tartozik még Sirmium oppidum (sajnos előtte *lacuna* van a szövegben) és Taurunum említése, amelyeknek azonban még csak földrajzi szempontból volt jelentőségük (Bacuntius torkolata, illetve határhelység). Sirmiumot már Strabón és Cassius Dio is mint korai települést említi (VII, 5, 2 és LV, 29, 3). A pliniusi Pannonia leírás (=Dravus-Savus közti terület) későbbi császárkori művekben is megjelenik (Flor. II, 24, 8, Solinus, XXI, 2—3). Ugyancsak ehhez a legkorábbi forráscsoporthoz sorolható a tauriscus-scordiscus határ mons Claudius mentén meghúzott vonala, amely nyilvánvalóan Kr. e. I. sz. első feléből származó adat (cf. Szabó: i. m. (j. 65) 45, 52).

Az időben második kategóriába tartoznak Noricum esetében a noricum városlista adatok, amelyek, mivel nem ABC-sorrendűek, egy nem hivatalos katalógusból származnak.⁵¹ Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a provincia leírásából hiányzik a néplista. Ennek kora mindenképpen Claudius, vagy az utáni. Ugyanerre az időszakra, vagy talán valamivel korábbra (késő Tiberius-kor — lásd lejjebb) kell kelteznünk a pannoniai szakasz későbbi adatait, amelyek mindenképpen a provincia Dunáig való kiterjesztése és a polgári közigazgatás bevezetése utániak. Ide kell sorolnunk a bennszülött törzsek ABC-s néplistáját, amelyből hiányoznak a korábban már megadottak, illetve hiányzik a *boius* törzs is. Az ekkori városlistának már tartalmaznia kellett Emonát. Talán ebből az időből származik a Sirmium után beillesztett *civitas Sirmiensem et Amantinorum*-ot említő mellékmondat is. A *populorum haec capita* kifejezés talán Plinius saját megjegyzése, amikor a két különböző korú listát összeillesztette (az elsőben említetteket a másodikból kihagyta). Nem lehet véletlen, hogy a *populorum capita* között csak dél-pannoniai törzseket említ! Ezzel eljutottunk a harmadik réteghez, amely már Pliniusszal egykorú és amelyben már talán saját for-

⁵¹ Sallmann: i. m. (j. 41) 203.

rásait használta fel a szerző. Ide tartozik Noricum claudiusi municipiumai után illesztett Flavia Solva említése, a *deserta Boiorum*-ra vonatkozó szakasz *iam tamen* kezdetű mellékmondata (divus Claudius említésével⁵²). Ugyancsak biztosan Flavius-kori a pannoniai városlista Sisciával való kiegészítése. Talán Plinius munkamódszere adhat arra magyarázatot, hogy a minden valószínűség szerint Sisciával együtt ugyancsak colonia rangra emelt Sirmium (a 73-as CIL XVI 18 katonai diploma sirmiumi *origo*-i alapján) kimaradt a listából.⁵³ A szerző nem tartotta szükségesnek a már máshol említett település- és népneveket újból említeni, mint pl. a boiusokét. Ahogy láttuk, Plinius az egyes területek feldolgozásakor nemcsak a hivatalos formulákat használta, hanem — főként kortárs forrásokként — nem hivatalos katalógusok (noricumi városlista), követ-, kereskedő-, kém- és hadvezérjelentések is megjelennek. Plinius többször hivatkozik feliratokra is (III, 136—137- Tropaeum Augusti (CIL V 7817), III, 129— C. Sempronius Tuditanus (cf. ILLRP 335=ILS 8885=Inscr. Aquil. 28),⁵⁴ VII, 96—97, IX, 18, XXXV, 115), ezek szövegét azonban valószínűleg szintén csak állami archívumokból ismerte.

Külön kell tárgyalnunk a noricumi városlista után csatolt, a *deserta Boiorum*-ot és a *lacus Pelso*-t említő szakaszt. A legutóbbi időig a *iunguntur* passivumot úgy értelmezték, hogy a *deserta Boiorum* Noricum része volt, kiterjedése pedig a későbbi *civitas Boiorum*-éhoz hasonló lehetett, ezért a későbbi Ny-Pannoniát egészen a Balaton Ny-i csücskéig Noricumhoz csatolták.⁵⁵ Véleményem szerint azonban mindkét kérdést másképpen kell megítélnünk. Mócsy A. munkássága utolsó részében igen helyesen vette észre,⁵⁶ hogy a *iunguntur* állítmányt nem lehet úgy fordítani, hogy a *deserta* Noricum része lett volna, mert ez alapján a *Raetis iunguntur Norici*, illetve a *Pannoniae iungitur provincia ... Moesia* alakok azt jelentenék, hogy Noricum Raetia, Moesia Pannonia része lett volna. Plinius a *iungitur* (*iunguntur*) passivumot művében többször is használja, mindannyiszor, amikor az egyik területi egységről áttér egy másikra. Jelentése egyszerűen csak annyi, hogy a korábban tárgyalt területtel ez és ez a terület (vagy népek) szomszédos(ak). Mócsynak ezen tényből levont következtetése (azaz, ha nem Noricum, akkor Pannonia része, azonban már nem állja meg a

⁵² Figyelemre méltó, hogy Plinius munkájának földrajzi könyveiben csak egyszer említi még a dalmatiai fejezetben (III, 141) Claudius *divus*-ként.

⁵³ A. Mócsy: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest 1959. 76—77; Régészeti kézikönyv, 62. Ezzel ellentétesen: M. Mirković: Sirmium — Its history from the I. century A. D. to 582 A. D. in: Sirmium I. Beograd 1971. 14—15.

⁵⁴ M. Gwyn Morgan: Pliny, N. H. III 129. The Roman use of stades and the elogium of C. Sempronius Tuditanus (cos. 129 B. C.). Philologus 117 (1973) 29—48; G. Bandelli: Contributo all'interpretazione del cosiddetto elogium di C. Sempronio Tuditano. in: Aquileia repubblicana e imperiale. Udine 1989. 111—131.

⁵⁵ Graf: i. m. (j. 45) 26—28; Alföldi: i. m. (j. 45) 164, j. 58; Mócsy: i. m. (j. 45) 583; Mócsy: i. m. (j. 45) 19, 76; E. Tóth: Die Entstehung der gemeinsamen Grenzen zwischen Pannonien und Noricum. ArhVest 31 (1980) 80—88; Tóth E., Savaria-Szombathely története a város alapításától 1526-ig. Szombathely 1998. 15.

⁵⁶ Mócsy: i. m. (J. 45) 184, j. 79; Régészeti kézikönyv, 53. j. 8.

helyét. A terület Noricum és Pannonia provincia között lett leírva, a tőle délre eső terület különálló volt, amelyet a 146. caput *inde* kezdőszava teljesen világosan érzékeltet. Plinius munkája földrajzi könyveiben nem csak a birodalom provinciáit írta le, hanem megjelennek benne a vazallus királyságok, szövetséges államok és részint a birodalom ellenségei is.

Ahogy már említettük, mindkét, korábban eldöntöttnek vélt kérdés (a *deserta* hovatartozása és területi nagysága) még megoldatlan. A fentiekből következőleg a *deserta Boiorum* a két provincia egyikéhez sem tartozott még az Augustus-korban. Nem is tartozhatott, éppen a *deserta* említése miatt. A *deserta* értelmezésével kapcsolatos újabb felvetések szerintem álproblémák, mivel annak jelentését már évtizedekkel ezelőtt kielégítő módon tisztázta Borzsák I.⁵⁷ A *deserta*, illetve a vele rokon strabóni ἔρημος használata (VII, 1, 5) nem egyéb, mint Hérodotosra visszavezethető topos. Minden, a lakott oikumenén kívüli, azzal határos terület attól délre, illetve északra lakhatatlan, délen a hőség és szárazság, északon a hideg és a szárazság miatt (Her. IV, 185, IV, 120, V, 9–10). A topos használata jól követhető Strabónig (VII, 3, 14— cf. Verg Georg. III, 462— *d. Getarum*), Pliniusig (*deserta Sarmatiae* IV, 81) és még rajtuk túl is időben (Ptol. II, 11, 7, Avien. or. mar. 132, Proc. III, 1, 115). Későbbi forrásaink azonban a földrajzi ismeretek hellenisztikus kori bővülése miatt a területek zord éghajlatának hangsúlyozása mellett szükségszerűen elismerték a *deserta* lakhatóságát (Strab. VII, 3, 14). Nem szükséges mindezek miatt a *deserta* jelentésében a boiások által elhagyott területet keresnünk.⁵⁸ A *deserta* feltételezett ritka lakottságát éppen sűrű LTD lelőhelyeink alapján kell elvetnünk.⁵⁹ Hogy ez a topos mennyire félreérthető volt, maga Plinius bizonyítja a legjobban, aki a Scarbantiát és Savariát említő mellékmondatát *iam tamen habitantur* szavakkal vezeti be, ami leginkább a *deserta* lakhatatlanságára vonatkozott.⁶⁰ A *iam tamen* másik lehetséges értelmezése, hogy Plinius egy, a római birodalomhoz nem tartozó terület rómaiak által való lakottságára utalt (ilyenre máshonnan is hoz párhuzamokat Plinius (cf. Mauretania — lásd lejjebb)). Pliniustól aztán egyenes út vezetett a Dim. Prov. 18 félreértésig: *d. in quibus habitabant Boi et Carni* (cf. Alföldi: i. m. 164, j. 55). A *deserta* szó használata miatt az eredeti forrás mindenképpen egy, a római birodalom kívüli területet írt le (cf. *deserta Sarmatiae*), amelynek nem muszáj feltétlenül sík területnek lennie (cf. helvétek ἔρημος-a).

A terület földrajzi kiterjedését sem szükséges mindezek miatt a későbbi *civitas Boiorum*, illetve a mai Ny-Dunántúl területére korlátoznunk. A *lacus Pelso* említése nem a terület határát jelzi. Scarbantia és Savaria említése is csak annyit jelent, hogy Plinius korában már két, nagyobb, rómaiak által lakott helység volt a mai Dunántúl

⁵⁷ Borzsák: i. m. (j. 45) 31, Anm. 1.

⁵⁸ Mócsy: i. m. (j. 45) 19; Tóth: i. m. (j. 55).

⁵⁹ Régészeti kézikönyv, 25–26.

⁶⁰ Ebben az esetben szükségszerűen azt kell feltételeznünk, hogy Plinius pannoniai helyismerete elenyésző volt.

területén. Korábban már éppen Tóth Endrének sikerült kimutatnia, hogy a mai Dunántúl területe a rómaiak számára elenyészőnek tűnt, nem érzékelve például a Duna kanyargását, az számukra egy egyenes vonalnak tűnt (cf. Tabula Peutingeriana, *Sallmann*: i. m. 209).⁶¹ A másik lényeges dolog, hogy a boiások területe kifejezés alatt nem tisztázott, hogy mit értünk, azt a területet, ahol a boiások laktak (Dim. Prov. 18), vagy azt, amely egykor a boiások uralma alatt állt. Véleményem szerint a megoldást ez utóbbi irányában kell keresnünk. Jól tudjuk, hogy a Burebista vezette dákokkal való összetűzésig a boiások egészen a Tisza vonaláig uralmuk alá hajtották a környező kelta törzseket (cf. Strab. VII, 5, 2).⁶² Később a Duna vonala számított a dákok érdekszféra határának (cf. Strab. VII, 5, 2, App. III., 22–23 — Segestica mint dákok elleni hadjáratához jó támaszpont említése, de a Savus mint víziút vonal említése a felvonuláshoz, Mon. Anc. 30, 2), ahogyan ezt az a fenti strabóni hely is jelzi, hogy a dákok a scordiscusokkal szövetségben léptek fel.⁶³ Strabónnal a boiások határ kiterjedésére vonatkozó adata szerint az a pannonokig ér (VII, 1, 5; 5, 2). Ezek alapján valószínűbbnek tűnik a számomra, hogy a *deserta* fogalma alatt a mai teljes Dunántúl területét értették. A mai Alföld területe a Plin. IV, 80, illetve a Vinicius alföldi hadjárataiban (Vell. Pat. II, 96, Flor. II, 24, 8, ILS 8965) felsorolt népevek (*Cotini*, *Osi*, *Teurisci*, *Anartii*, *Bastarnae*) alapján már külön területnek számított.⁶⁴ A mai Dunántúl területén élő, a későbbi *civitas*-ok nevei alapján ismert törzsekről aligha véletlenül hallgatnak a forrásaink (*Arabiates*, *Belgites*, *Hercuniates*, *Eravisci*), különösen Strabón. A közülük legnagyobb boiások nevével adták meg az egész területet, ahogyan a pannon-dalmata lázadáskor a pannonok közül egyedül a legnagyobb breucusokat említik a forrásaink (Suet. Tib. 9, vagy az *Amantini*: Fest. brev. 7–8), pedig nyilvánvalóan a többiek is részt vettek a Róma ellenes háborúban. Talán Strabón (V, 1, 6) adata miatt túlbecsültük a korábban a dákoktól elszennvedett boiások vereség mértékét, és a törzs a Dunántúl feletti befolyását meg tudta még egy darabig tartani.⁶⁵ Nem tartom véletlennek, hogy a fenti dunántúli törzsnevek csak Pliniusnál

⁶¹ Tóth E.: Pannonia provincia kialakulásához — Zur Entstehung der Provinz Pannonien. ArchÉrt 103 (1976) 197–202 = ... *protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danubii*. ArhVest 28 (1977) 278–286, 200; Tóth: i. m. (j. 45) 17–19. Ugyanezt a bizonytalanságot jelzi Caesar leírása (B. G. 6, 25, 2), aki szerint a *Hercynia silva* balra kanyarodik el a Dunánál. Ez nyilvánvalóan nem lehet más, mint a Dunakanyar fel nem ismerése: M. Szabó: Les celts de l'Est. Paris 1992. 68.

⁶² Alföldi: i. m. (j. 45) 142–145; Mócsy: i. m. (j. 45) 17–21; Régészeti kézikönyv, 22–26; Szabó M.: A kelták nyomában Magyarországon. Budapest 1971, 18.

⁶³ Alföldi: i. m. (j. 45) 145; Mócsy: i. m. (j. 45) 18, 21, 25; Zs. Visky: Die Daker am Gebiet von Ungarn. MMÉ (1970) 5–29.

⁶⁴ A felirat sajnos töredékes, a népevek közül csak a *Cotini*, *O[s]i* és az *Anartii* olvasata biztos (Fitz: i. m. (j. 45) 62–66, Nr. 9). Ezen törzsek mindegyikének a későbbi Barbaricumban volt a szálláshelye, ezért a hiányzó törzsnevek közül a *Teurisco*s kiegészítés tűnik a legelfogadhatóbbnak. Dunántúli törzsnevek (i. e. *Boi*) említése a feliraton kevésbé valószínű: Régészeti kézikönyv, 33.

⁶⁵ A helvét vándorláshoz való boiások csatlakozás ideje vitatott (dák vereség előtt vagy után), Caesar nem említi az esetleges boiások vereségét. (B. G. 1, 5, 4); G. Alföldy: Noricum. London—Boston 1974. 40; Fitz: i. m. (j. 45) 11; Mócsy: i. m. (j. 45) 529; Swoboda: i. m. (45) 231; Mócsy: i. m. (j. 45) 17; Régészeti kézikönyv, 26; M. Szabó: Les celts de l'Est. Paris 1992. 67. A helvétekhez csatlakozott boiások nem a dákok vereséggel, hanem leginkább a *Boiohaemum* elhagyásával állnak kapcsolatban (Alföldi: i. m. (j. 45) 142; G.

(mint láttuk, annak is Claudius utáni forrásában) jelennek meg először, majd utána Ptolemaiosnál (és Tac. Ger. 28-ban az Eravisci). Hasonló módon a dákok uralmi területének leírásakor (Strab. VII, 3, 12–14, Plin. IV, 80–81) nem említették meg a környező, dák fennhatóságot elismerő kelta népeket, pedig a dák uralmi szféra határainak (Tisza-Dnyeszter) megadásakor ezeket a népeket is magukba foglalták. A korábban említett alföldi kelta törzsek önállóan nem véletlenül csak Augustus idejében jelentek meg, miután Burebista halála után a dák királyság részekre szakadt. Velük ellentétben Ptolemaios már a teljes dák érdekszféra alatt álló területet megadja (III, 8).⁶⁶ Az itt feltüntetett, újra dák uralom alá került kelta és iráni eredetű törzsek (*Αναρτοι, Τευρίσκοι, Κοτήνσιοι, Πιέφιγιοι, Βίηφοι, Καυκοήνσιοι) lehetnek azok, akik Traianus 1. dák hadjárata idején mint szövetségesek jelennek meg Cassius Diónál (LXVIII, 8, 1, a Βοῦροι külön említve).⁶⁷ Nem véletlen, hogy Dacia provincia jóval kisebb lett az eredeti királyság területénél.

Külön kell beszélnünk Carnuntum térségéről, amely Tiberius tervezett markomannok elleni hadjáratával kapcsolatosan mint *locus regni Norici* (Vell. Pat. II, 109, 5), majd Pliniusnál már mint *Pannonica hiberna* (IV, 80) jelent meg. Plinius, valamint ezen Velleius Paterculus-hely alapján feltételezték többen is, hogy a római uralom előtt regnum Noricum is kiterjesztette a hatalmát a *deserta Boiorum*-ra.⁶⁸ Ezt bizonyító adataink azonban hiányosak. Sem a boiusok, sem a tauriscusok neve nem tűnik fel a magdalensbergi feliraton, amelyet nem lehet csupán azzal magyarázni, hogy más noricumi törzsek is hiányoznak a feliratról.⁶⁹ Egyetlen noricumi törzset nem említ a felirat, a Ptolemaios (nála azonban kevesebb törzs (6) van csak említve) révén ismert *Alauni*-t (II, 13, 2). A kilenc ismert civitasból tehát csak egy hiányzik. Talán nem véletlen, hogy a törzset a *Saevates*-szal egy sorban említette a szerző, ahogy egyetlen másik pannoniai, vagy noricumi törzs esetében sem tette. Lehetséges, hogy Ptolemaios ezzel a feliraton szereplő *Saevates*-szal való valamiféle kapcsolatára utalt. A *Saevates* később a *Laianci*-vel alkotottak közös *civitas*-t (CIL V 1838). Talán az sem véletlen, hogy Noricum területén később 9 település kapott városi rangot (ha

Dobesch: „Oppugnant” oder „oppugnabant”. Zum Text von Caesar b. G. 1, 5, 4 und dem Angriff der Boier auf Noreia. Rö 17–18 (1989–1900) 73–78; id: Anmerkungen zur Wanderung der mitteleuropäischen Boier. Tyche 8 (1993) 14–), vagy a *trans Rhenum incoluerant* (=Hercynia silva?) lakóhely-megjelölés vonatkozhat egy a vándorlás során elszakadt, külön boius csoportra is (cf. a noricumi *Helveti* esete a magdalensbergi feliraton). Ilyen boius csoportokhoz tartozók lehettek egy germaniai sírkövön említett *numerus exploratorum Tribocorum et Boiorum* boiusai is: R. Wiegels: Numerus exploratorum Tribocorum et Boiorum. ES 12 (1981) 309–331, 324. A *trans Rhenum* kifejezés nem vonatkozhat a Duna-vidéki törzsré.

⁶⁶ *Vékony G.*: Dákok, rómaiak, románok. Budapest 1989. 85–93.

⁶⁷ Erdély története I. Budapest 1986. 44–46, 582.

⁶⁸ *Alföldy*: i. m. (j. 65) 39–41; *Fitz*: i. m. (j. 45) 15–16; *Fitz*: i. m. (j. 45) 11–12.

⁶⁹ *J. Šašel*: Huldigung norischer Stämme am Magdalensberg in Kärnten. Historia 16 (1967) 70–74; *Alföldy*: i. m. (j. 65) 69–70; *G. Alföldy*: Die regionale Gliederung in der römischen Provinz Noricum. In: Raumordnung im Römischen Reich. Zur regionalen Gliederung in den gallischen Provinzen, in Rätien, Noricum und Pannonien. München 1989. 37–55, 41–42.

nem is mindig egy civitas-központ — cf. Sebatum).⁷⁰ Az sem zárható ki, hogy Carnuntum eredetileg a Dunától É-ra levő helynév volt (Tiberius tábora a Dunától É-ra, sőt Ny-ra is megépülhetett).⁷¹

A boiusok központja nem Carnuntum-Braunsberg (a római uralmat már nem érte meg, ahogyan Wien-Leopoldsberg sem, az LTD 1 periódus végén háború nélkül szűnt meg), hanem Pozsony oppiduma környékén volt (előbb Pozsony, majd annak pusztulása után Dévény). Carnuntum azonban még a római uralom alatt sem lett a *civitas Boiorum* központja.⁷² A *civitas Boiorum*-ot egyik fennmaradt epigráfiai adatunk (CIL IX 5363=ILS 2737) alapján az arrabonai csapattest praefectura irányította az *azalus civitas*-szal együtt. Utóbbinak később talán Solva lett a központja.⁷³ Talán E. Swobodának volt igaza, aki szerint a Velleius-hely inkább földrajzi fogalom, mintsem közjogi (uralmi), azaz véleménye szerint a szerző egy, a *regnum Noricum* közelében fekvő területet határozott így meg.⁷⁴ Ezt a már megszűnt regnum említése is bizonyítja. Strabón egyik adata alapján (V, 1, 6) a dákoktól elszenvedett vereségtől a boiusok kipusztultak és földjüket a szomszédaiknak hagyták. Utóbbi helyet szintén a regnum Noricum dunántúli térhódítása bizonyítékának tartják (e.g. *Alföldy*: i. m. (j. 65) 41). A boiok genocidiumának gondolata, ahogyan azt már ÉNy-Magyarország

⁷⁰ Ezzel ellentétesen *Alföldy*: i. m. (j. 69) 43—44.

⁷¹ O. H. Urban: Keltische Höhensiedlungen an der mittleren Donau 2. Der Braunsberg. Linz 1994—1995, 516—517; Tóth E.: A XV. Apollinaris legio illyricumi állomásozásának a kérdéséhez. *AntTan* 24 (1980) 254—265, 259—260. Velleius ab hac parte meghatározása nem a folyóra, hanem a Boiohaemumra vonatkozik. A boius érmek (mind a nagyezüstök, mind a későbbi Simmering-Réte típusú kisezüstök esetében) lelőhelyei alapján a boius szállásterület a Dunától délre nem változott sem a dák vereség (lásd lejjebb), sem a római hódítás után: K. Pink: Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. *DissPann.* II/15. Budapest 1939. 109—110, 114—115, Fundkarte; a Dunától É-ra: E. Kolniková: Münzfunde und die historische Ereignisse im nördlichen Mitteldonauraum um die Zeitwende. in: *Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonaugebiet vom Ausklang der La Tene-Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert.* Brno-Nitra 1995. 103—119. A boiusokat említő bennszülött feliratok lelőhelyei ugyanezt erősítik meg (CIL III 111302, 435923; XVI 61), amelyek alapján a Carnuntumtól Ny-ra eső terület is a *civitas Boiorum* része volt: *Mócsy*: i. m. (j. 53) 31—36, 46—49, 52—53. A Ny-i határ a korábbiakhoz hasonlóan a Cetius mons volt. (Ptol. II 14, 1).

⁷² Braunsberg: O. H. Urban: Keltische Höhensiedlungen an der mittleren Donau 2. Der Braunsberg. Linz 1994—1995; Pozsony: L. Zachar—D. Rexa: Beitrag zur Problematik der spätlatenezeitlichen Siedlungshorizonte innerhalb des Bratislavaer oppidums. *Zbornik Slovenského národného múzea LXXXI-História* 28 (1988) 27—72, L. Zachar: The oppidum of Bratislava. in: *The Celts.* Milano 1991. 548—549. Dévény: D. Gabler: Zum Anfangsdatum des römischen Carnuntum. *Mitteilungen der Gesellschaft der Freunde Carnuntums* 3 (1981) 1—32; T. Kolnik: Zu den ersten Römern und Germanen an der mittleren Donau in Zusammenhang mit geplanten Angriffen gegen Marbod 6 n. Chr. in: *Die römische Okkupation nördlich der Alpen zur Zeit Augustus.* Achendorf-Münster 1991. 71—80; T. Bezeckzy: Amphorenfunde von Magdalensberg und aus Pannonien. Klagenfurt 1994. 118; K. Pieta—V. Plachá: Die ersten Römer im nördlichen Mitteldonauraum im Lichte neuen Ausgrabungen in Devín. in: *Germanen beiderseits des spätantiken Limes.* Köln-Brno 1999. 179—205.

⁷³ Másik *civitas Boiorum*-ra vonatkozó feliratos emlék: AÉp 1951, 64. Azalus: RIU 790; B. Lőrincz—M. H. Kelemen: Neue römische Inschriften aus Esztergom-Solva. *Klio* 79 (1997) 186—187, Nr. 7=RIU SI22; Kovács: i. m. (j. 10) 13.

⁷⁴ *Swoboda*: i. m. (j. 45) 236. Velleius nem volt a készülő markomann-hadjárat résztvevője, mivel germaniai praefectus equitum tisztsége után éppen quaestorként Romában tartózkodott (II, 110) és csak később csatlakozott legatusként a pannonok ellen harcoló Tiberius seregéhez.

LTD lelőhelyeink sűrűségéből is láthattuk, téves vélekedés. A római hódítás következményeként létrejött eredeti civitas Boiorum gyakorlatilag Pannonia Superior teljes Ny-i harmadát magába foglalta, területéből hasították ki Savaria és Scarbantia territoriumát is. A dák vereség (Caesar halálánál későbbre már aligha keltezhető, a Kr. e. 46—45-ös római denarius (T. Carisius Cra.) után vert boius nagyezüstök alapján, leginkább Kr. e. 40) valóban katasztrofális volt a korábbi boius törzsszövetség számára, ehhez az időponthoz lehet csak kötnünk a törzs központi *oppidum*-nak, Pozsonynak a pusztulását is. Erre az időpontra és okra tehető a boius nagyezüst verés befejezése is, amely azonban nem jelentette az önálló boius éremverés végét. A kisezüst verés (a Simmering-Réte típusú bizonyosan boius) folytatódott talán a római hódításig. Ebből a szempontból számomra fontos, hogy az új központban, Dévényben nem mutathatóak ki jelentős számban a korszak noricum veretei, míg a római veretek száma egyre jelentősebbé vált (18 db Augustus-bronz).⁷⁵ A Strabón adat és a deserta-hely összefüggését már többen is elvetették.⁷⁶ A hely ugyanis a boiusok illyricumi területére vonatkozik (*χώρα οὔσα τῆς Ἰλλυριδος*⁷⁷) és a Strabón

⁷⁵ A dák hadjárat kronológiájához a legfontosabb újabb eredményeket Göbl és Dobesch munkái hozzák meg (a boius nagyezüst verés kronológiája, illetve történeti adatok újraértékelése): R. Göbl: Die Hexadrachmenprägung der Gross-Boier. Ablauf, Chronologie und historische Relevanz für Noricum und Nachbargebiete. Wien 1994. 37—45, 51—68. A noricum érme felvidéki elterjedéséhez: E. Kolniková: Norische Münzen im oppidum Bratislava und in seinem Hinterland. SlovNum 14 (1996) 9—55, 40—43. Utóbbi szerző történeti következtetéseivel nem érthetünk egyet, mivel nem látok lehetőséget a pozsonyi oppidum pusztulásának Kr. e. 35—25-re való lekeltezésére. Az általa említett nagy- és kisezüstök (ADNAMATI-típus, Karlstein, Kreuzmünzen) verése már Kr. e. 50—45 között megkezdődött (cf. az általa is használt szinkrontábla Göbl: i. m. Taf. 14), az oppidum területén talált nagy számú a mások által is feltételezett háború előtti készletfelhalmozáshoz is tartozhat (cf. a boius verés háború előtti feltételezett felfutása: Göbl: i. m. 39, 47). A legfőbb ellenérv azonban, hogy nincs történeti adatunk a feltételezett korszakban újabb háborúra (az oppidum pedig biztosan abban pusztult el: L. Zachar: Mladšia doba Zelezná. in: Najtaršie dejiny Bratislavy. Bratislava 1993. 180—, 188—190), valamint ennek ellene mond az a tény is, hogy Felvidék területe egészen a Morváig dák érdekszférának számított. Ez a régészeti leletanyagban is jelentkezik (dák leletanyag keveredése), még a dévényi oppidumban is: M. Lamiova-Schmiedlova: Dacians on territory of the present day Slovakia. Acta MusPor 21 (1997) 743—754; Dévény: K. Pieta: Kelti na Devíne in: Najtaršie dejiny Bratislavy. Bratislava 1993. 190—. Plin. IV, 80—81 adata is a dák érdekszféra Marus/Morva-Duria határáig való korábbi (mielőtt *pulsi ab his (Sarmatis) ad Parthissum amnem*) kiterjedéséről szól. Már a caesari B. G. 6, 25, 2—3 excursusa (cf. Strab. VII, 3, 1) a dákok Dunakanyarnál való határáról (utóbbi nem feltétlenül Caesar utáni: G. Dobesch: Die Boier und Burebista. in: Kelten, Germanen, Römer vom Ausklang der Latene-Zivilisation bis zum 2. Jh. im Mitteldonaugebiet. Brno-Nitra 1995. 15); A. Mócsy: Die Einwanderung der Iazygen. ActaAnt 25 (1977) 439—446; T. Nagy: Die Nordpolitik des Tiberius an der Mitteldonau. Die zweite Mission des Drusus Caesar und die Errichtung des Regnum Vannianum. ActaArch 41 (1989) 66—68. A hely fordításához: H. Rackham: Pliny: Natural History. London 1942. 179—181.

⁷⁶ Swoboda: i. m. (j. 45) 227; Tóth: i. m. (j. 55) 81.

⁷⁷ Illyricumot területileg eltérő jelentéssel használták a római és a görög földrajzi szerzők (App. civ. III, 6, 29). A görögök szerint Illyricum területe Macedonia, a thrák hegyek, az Adriai-tenger és az Alpok nyúlványai közötti területet jelenti (App. III, 1, cf. Suet. Tib. 16), míg a rómaiak szerint a többi a Duna mentén a Fekete-tengerig lakó nép is beletartozik (Rhaeti, Norici, Moesi) (App. III, 6, 29 — cf. azaz a későbbi *publicum portorium Illyrici* területe, majd *diocesis Illyricum occidentale*). Strabónnál az előbbi területet jelenti az Ἰλλυρίς név (II, 1, 11, 4, 3, IV, 6, 8, 10, V, 1, 8, VI, 3, 10, 4, 2, VII, 1, 1, 3, 11, 5, 1 (egyedül ebben az esetben Noricum is beleértendő volna, de a tulajdonképpeni Noricumot már korábban leírta a szerző, a következő caputból válik világossá, hogy a boiusok és tauriscusok területét írta így körül Strabón (VII, 1, 5, 4, 6, 10—12, 6, 1, 7, 1, 4, 8, VIII, 1, 1, X, 1, 15)).

által említett περιουκόντες a boiusok által leigázott alföldi kelta népekre (és a dákokra) vagy sokkal inkább a pannonokra vonatkozik. Nem véletlen, hogy éppen ezek után jelennek meg a pannonok a rómaiak számára veszélyes önálló ellenfélként (cf. scordiscus-auriscus régebbi közös határ a mons Claudius). Számomra azonban sokkal inkább perdöntő Strabón szóhasználata, amely a területet ismét a *deserta*-val hozta összefüggésbe, mivel annak egy újabb görög szinonimáját használta: μηλόβοτος = legelő = meg nem művelt föld. A boiusok legfőbb szövetségesei, a tauriscusok sem szenvedtek megsemmisítő veszteségeket (Strabón leírása rájuk is vonatkozik, Kritasiros pedig nem egyértelműen boius király volt (Strab. VII, 3, 11; 5, 2)), ezt Octavianus és később Tiberius ellenük folytatott hadjárata is bizonyítja majd (App. III. 16, Dio, 49, 34, 2, Strab. IV, 6, 9).⁷⁸ A boiusok területének Noricumhoz való tartozása sem Strabónnál (VII, 5, 1–2), sem Appianosnál nem jelent meg (III. 6; 29 — a boiusok kihagyása az illyricumi népek közül, illetve a más, fel nem sorolt szomszédos népek közé sorolása). Ezek az adatok azonban még nem jelentik a boiusok feletti noricumi uralmat. A pannoniai boiusok számát szaporíthatták a markomannok által elűzött, a Dunától É-ra lakó Boii is (Tac. Ger. 42, Vell. Pat. II, 109). A noricumi boiusok elleni támadásaira, nem békés viszonyukra adat Strab. IV, 6, 8, amely aligha keltezhető a boius nagyhatalom időszakára. A betörések (hasonlóan, mint Italia területére — cf. histriai betörés Kr. e. 16-ban — Dio LIV, 20, 2: *Alföldy*: i. m. (j. 65) 53–54) a boius területre éppen annak függetlenségét (és meggyengülését) bizonyítják. A Carnuntumot említő Velleius-hely alapján nem lehet az egész terület statusára vonatkozóan következtetéseket levonni, de Carnuntum környéke (a Bécsi-medence a Lajtaig) időlegesen Noricumhoz is tartozhatott. Ebben az esetben a tauriscusokéhoz hasonló lehetett a helyzet, azaz a törzs Ny-i területe (Celeia környéke) lett a regnum része, a keleti azonban nem. Azt sem tarthatjuk azonban kizárhatónak, hogy Velleius, aki ebben a hadjáratban nem vett részt, csak hallomásból kötötte a noricumiakkal rokon nyelvű és anyagi kultúrájú boiusokat a regnumhoz. Erre a korábbi tauriscus szövetség is jó okot adhatott. Mindezek miatt úgy ítélem, a regnum Noricum feltételezett későbbi, Pannonia irányába való terjeszkedése további bizonyításra szorul, arról földrajzi íróink nem tudtak, Plinius leírása azt semmiképpen sem indokolja.

⁷⁸ Der Kleine Pauly 5 (1979) 541–543; *D. Božić*: The Taurisci. in: *The Celts*. Milano 1991. 471–477; *Šašel—Kos*: The Tauriscan gold mine. Remarks concerning the settlement of the Taurisci. *Tyche* 13 (1998) 207–219. Az egyetlen noricumi előrevonulásra lehetőséget adó adatunk a tauriscusok több helyen is noricumiakként való említése (Pol. XXXIV 10, 10–14=Strab. IV, 6, 12 C 208, IV, 6, 9, Plin. Nat. Hist. III, 133). Ez a terjeszkedés csak a tauriscus terület Ny-i részét érintette, főleg Celeia környékét. Kérdéses ennek ideje is (dák háború előtt, vagy után), hiszen a noricumi jelző Polybios, de Strabón későbbi hozzátétele is lehet. Ezt a terjeszkedést a tauriscus terület éremforgalma jelzi talán, amelynek később fázisában megszűnt a noricumi veretek korábbi felülbélyegzése. *Šašel—Kos*: i. m. 215. A noricumi tauriscus természetesen posztulálja a nem-noricumit is. A strabóni leírás tauriscusokra is való vonatkozására már G. Dobesch is felhívta a figyelmet: *Dobesch*: i. m. (j. 75) 15–19. Kritasiros akár tauriscus uralkodó is lehet, különösen az ON SC 25 veretek KR/EKR olvasatai alapján: *Göbl*: i. m. 42, Anm. 51, 44.

Ugyancsak itt kell megtárgyalnunk Velleius egy másik adatát, mely szerint Maroboduus területének szomszédja volt Pannonia is (II, 109, 3). Ezt többen is úgy értelmezték, hogy a Pannonia földrajzi név ekkorra már a mai Dunántúl területére is vonatkozott, ezáltal is bizonyítva a terület korai megszállását.⁷⁹ Ez azonban nem volt szükségszerűen így. Velleius, amikor a markomannok területi határait írta le, mindig azokat a római területeket vette elő, amelyek az adott határszakaszon a legközelebb voltak a markomannokhoz (Germania, Raetia, Noricum, Pannonia). Germania provinciáknak sem volt közvetlen határszakasza velük. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy Pannonia provincia É-i határa a germánokkal szomszédos Duna lett volna. Különösen érdekes a kérdés egy Rufus-hely tükrében (Brev. 7, 8), ahol a *Marcomanni et Quadi de locis Valeriae ... pulsi sunt* kitétel szerepel (cf. Rav. Geog. 4, 20).⁸⁰ Felvetődött, hogy a germánok a boiok elűzése után (Tac. Ger. 42) a Dunántúl területét is kezdték érdekszférájuknak tekinteni, ez alapján viszont már jogos volna Pannonia szomszédjának tekinteni a markomannokat. Ennek azonban a régészeti leletanyagban való megjelenése számomra felettébb bizonytalannak tűnik. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy Plinius művében a pannoniai szakasznak (vagy magának a formulának) legalább három különböző korú forrása van, amelyeket azonban csak részben dolgozott eggyé a szerző. Munkamódszerére jellemző, hogy a már felsorolt nevek említését igyekezett elkerülni (pl. boiások kihagyása a néplistából, Sirmium kihagyása a városlistából). Több esetben azonban kimutatható, hogy ez az összedolgozás elmaradt: 1. *Norici* említése a provincia helyett. 2. Sirmium *oppidum* marad. 3. a *deserta Boiorum* Pannonián kívül maradt.

Oppidum Scarbantia Iulia és Pannonia provincia kialakulása

A fenti okfejtésünk alapján a következő lehetőségek képzelhetőek el Plinius *oppidum Scarbantia Iulia* adatával kapcsolatosan, figyelembe véve azt a tényt is, hogy a *Iulia* jelző kézírati hagyománya teljesen egyöntetű, elírásáról nem lehet szó:

1. Plinius vagy forrásának adata téves, a város *Flavius* jelzőjét cserélte fel.
2. Olyan kivételes esetről van szó, amikor *Claudius* a korábban használatos *Iulius* jelzőt használta. A feltevések szerint Claudius alatt a *Iulius* jelzőket már nem használták, de elszigetelt használatát maga Galsterer—Kröll sem zárta ki.⁸¹ Mindössze két település esetében lehetséges, hogy a *Iulius* jelzőt Claudius adományozta a városnak: Tingi vagy Baelo: *Colonia Iulia Tingi- ... postea a Claudio Caesare, cum*

⁷⁹ E.g. T. Nagy: Die Okkupation Pannoniens durch die Römer in der Zeit des Augustus. ActaArchHung 43 (1991) 57—85, 80.

⁸⁰ Graf: i. m. (j. 45) 10; Alföldi: i. m. (j. 45) 170, j. 135; Mócsy: i. m. (j. 45) 542; Nagy T.: Budapest története az őskortól a honfoglalásig. In: Budapest története I. Budapest 1973. 39—216, 83.

⁸¹ Galsterer—Kröll: i. m. (j. 29) 70, 71—72.

coloniam faceret, appellatum Traducta Iulia (Plin. Nat. Hist. V, 2)⁸² és Ninica: *Colonia Iulia Augusta Felix Ninica Claudiopolis* (BMC Lycaonia, 116)- *C. quam deduxit coloniam Claudius Caesar* (Amm. Marc. 14, 8, 2).⁸³ Az első város esetében azonban a feltételezések szerint Plinius tévedett és adata nem *Tingi*-re, hanem a baeticai *Traducta Iulia*-ra vonatkozik, amelynek korábbi (augustusi) nevét Claudius a colonia alapításakor meghagyta. Ismert azonban *Tingi Colonia Iulia* (ILMar 2), illetve *Claudia* (CIL VI 31870) elnevezése is, és Plinius adatában kifejezetten claudiusi névadást említ (*a Claudio Caesare ... appellatum*).⁸⁴

3. Egy peregrinus jogállású település, mint a későbbi municipium magja jött létre Tiberius uralkodása alatt, amely kivételes módon egy császári jelzőt vehetett fel. Hasonló jelzőre (*Iulius*) azonban Plinius művében csak városi közösségek esetében van példa.

4. Olyan esetről van szó, amikor egy korábban, Tiberius alatt municipium státust kapott települést a Flaviusok alatt újjászervezték, ennek következménye a flaviusi jelző.

Utóbbi két feltételezésünk kevésbé lehetne megalapozott, ha nem utalnának régészeti és epigráfiai adataink is arra, hogy Scarbantiában, illetve annak területén jóval a Flavius-kor előtt viszonylag sűrű római jelenléttel kell számolnunk. Scarbantia feltárása során számos helyen sikerült I. századi telepnyomokat (földbe mélyített lakógödrök) megfigyelni annak ellenére, hogy az ásások során minden városi ásás nehézségével meg kell küzdeni (beépítés, nagy mélység, talajvíz) és több helyen is csak a kőperiódus szintjéig lehetett kutatni.⁸⁵ A leletanyagból a legjobban keltezhető import áruk közül a Dressel 6B típusú amphora-,⁸⁶ valamint itáliai terra sigillata-töredékek (többségük Claudius-Vespasianus kori, tehát korábbi, mint a municipium rang megadása)⁸⁷ emelendők ki (Scarbantia, Fertőrákos Deutschkreuz, Frankenau, Sopron-Bánfalva, Föllik, Müllendorf, Katzelsdorf).⁸⁸ A

⁸² PWRE VII (1900) 511—588, 559, Nr. 354; *Galsterer*: i. m. (j. 9) 32—35; *Galsterer—Kröll*: i. m. (j. 29) 93, 106, Nr. 86, 109, Nr. 138.

⁸³ *Galsterer—Kröll*: i. m. (j. 29) 69.

⁸⁴ *J. Mazard*: *Corpus nummorum Numidiae Mauretaniaeque*. Paris 1955, Nr. 618, 624—625.

⁸⁵ *K. Sz. Póczy*: Die Anfänge der Urbanisation in Scarbantia. *ActaArchHung* 23 (1971) 93—110, 97, Nr. 5, 8—9, 24; *K. Póczy*: Scarbantia. Sopron in the Roman period. Budapest 1977. 9—14. Az újabb ásásokról: *J. Gömöri*: Grabungen auf dem Forum von Scarbantia (1979—1982). *ActaArchHung* 38 (1986) 343—396; id.: Neue Erkenntnisse zur Topographie des forums in Scarbantia. *CJb* (1991) 57—70; id.: Recent archaeological finds concerning the topography of Scarbantia. in: *Pannonia e l'impero romano*. Milano 1995, 251—261.

⁸⁶ *T. Bezaczy*: Roman amphorae from the Amber Route in western Pannonia. BAR IS 386. Oxford 1987. Nr. 183—184; *M. Kelemen*: Roman amphorae in Pannonia II. *ActaArchHung* 40 (1988) 111—150, 126, Nr. 3 (Type 2), 134, Nr. 4, 136, Nr. 21 (Type 8).

⁸⁷ Mivel Plinius pannon-noricumi városlistájában több Flavius-kori adat is szerepel (Flavia Solva, Siscia), a többsége pedig Claudius-kori, Scarbantia flaviusi alapítása leginkább Domitianus alatt képzelhető el (89, 92 (?)): *G. Alföldy*: *Studia Pannonica*. *ArchÉrt* 88 (1961) 23—31, 25.

⁸⁸ *E. B. Vágó*: Die oberitalisch-padanische Auflagen-Sigillata in Transdanubien. *ActaArchHung* 29 (1977) 98. T. I/7, 99, T. IV/8, 103, T. IX/11, 14, 104, T. X/11, T. XI/13, 106, T. XIV/10—13; *Gabler D.*:

Sopronban és környékén előkerült (ásatásokon és gyűjtésből: Múzeum, Evangélikus Líceum) római éremanyag is Tiberius korától többé-kevésbé folyamatos.⁸⁹

A térség igen korai megszállását azonban a legjobban feliratos (és faragott) kőemlékeink bizonyítják.⁹⁰ Számos feliraton a cognomen hiánya mindenképpen a I sz. közepénél korábbi kelteztést tesz valószínűvé (e.g. RIU 194, 197, 219, CIL III 4251). Scarbantia és territoriumának kőemlékei alaposan feldolgozottak (CSIR), ezek alapján a következő kőemlékeket lehet a flaviusi municipium alapításánál korábbra kelteznünk: CSIR Ungarn II, 22—23, 26—28, 53—54, 56—58, RIU 185, 190, 201, 203, 217, CSIR Österreich I⁷⁵, 6, 8—10, 13.⁹¹ A feliratok alapján több esetben is a legio XV Apollinaris veteranusainak telepítése mutatható ki ebben az időszakban (RIU 162, 184 (?) 194, 197).⁹² A veteranusok telepítése a II. sz. elejéig tovább folytatódott (XV Ap.: RIU 185, 213, III F1.: RIU 193, X Gem.: 225, XIV Gem.: RIU 183, CIL 4246, I Ad.: RIU 182). A territoriumról több *Tiberii Iulii* is ismert (RIU 174, 190, 196).⁹³ A legios veteranusok mellett auxiliaris csapattek katonáinak, veteránjainak (és hozzátartozóiknak) feliratai is ismertek Scarbantia közeléből (Peresznye: RIU 215—217, Borbolya: AÉp 1909, 198—200, A. Schober: Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. Wien 1923. 185).⁹⁴ Ezen feliratok alapján jogosan feltételezték már korábban a sárvárihoz hasonló auxiliaris táborok jelenlétét Scarbantia közelében.⁹⁵ Nem ok nélkül került fel Mócsy A.-ban korábban,

Pannonia megszállásának néhány kérdése a terra sigillaták tükrében — Die Besitznahme Pannoniens im Spiegel der Sigillaten. ArchÉrt 106 (1979) 199—217, 215—216, Nr. 15—19, 24—26; id.: Die Sigillaten von Forum Scarbantias. ActaArchHung 38 (1986) 393—396.

⁸⁹ *V. Lányi* (Hrsg.): FMRU II. Bonn-Budapest 1993. 131, Nr. 1—7, 135, Nr. 1—3, 137, Nr. 1—3, 268, Nr. 58—72, 306, Nr. 57—81 (Claudius előtti érmek).

⁹⁰ *Mócsy*: i. m. (53) 43—46; RIU p. 141; *D. Gabler*: Die ländliche Besiedlung Oberpannoniens. in: H. Bender—H. Wolff (Hrsg.): Ländliche Besiedlung und Landwirtschaft in den Rhein—Donau—Provinzen des römischen Reiches. Vorträge eines Internationalen Kolloquiums von 16.—21. 1991 in Passau. Passauer Universität-Inschriften Band 2. Espelkamp 1994. 377—419, 384—388.

⁹¹ CSIR Ungarn II, 20, Anm. 5. A Soproni Múzeum kiállításában található még egy közöletlen sírtábla töredéke *T(ito) Cútio* [— —] felirattal. A felirat az apex használata alapján ugyanerre a korszakra keltezhető. Ezúton köszönöm Gömöri János szíves engedélyét a darab megemlékezéséhez.

⁹² PWRE XII. Stuttgart 1924. 1243; *Mócsy*: i. m. (53) 44. A legio XV Apollinaris sírköveinek keltezéséről: *Tóth*: i. m. (j. 71) 257—258. *Tóth* szerint a katonák sírköveinek összes típusa csak Claudius utánra keltezhető. A Scarbantia környéki sírkövek közül főleg a félköríves záródású típus esetében (e. g. RIU 194) nem látok lehetőséget a Claudius-kor utánra való keltezésnek. A többi típus esetében sem szabad elfelejtenünk, hogy a legio 62—71 között Keleten tartózkodott, a bizonyosan ekkor besorozott orientális elemek nem tűnnek fel az általam korábban tartott sírköveken. Az értekezésünk témájából annyi jelentősége van a sírkövek keltezésének, hogy az általam korainak nevezett sírkövek nagy valószínűséggel még a flaviusi *municipium*előtti (Domitianus uralkodásánál korábbiak).

⁹³ *Alföldi A.*: Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti keretei. Századok 70 (1936) 1—37, 19; *Mócsy*: i. m. (53) 34—35.

⁹⁴ *C. Gazdac*: Ein Reiter der ala Pannoniurum in Carnuntum. CJB 1996, 33—38.

⁹⁵ *Mócsy*: i. m. (53) 45—46; Régészeti kézikönyv, 94. Sárvár: ArchÉrt 98 (1971) 272; *Buocz T.*, Sárvár monográfiája. Szombathely 1978. 68. *Ellene: B. Gerov*: Epigraphische Beiträge zur Geschichte des mösischen Limes. ActaAntHung 15 (1967) 85—105, 95; RIU p. 141. Csábító volna a keltezetlen (cf. Régészeti kézikönyv, 94) sárvári tábor összefüggésbe hozni a RIU 160 felirattal. Az elveszett felirat

hogy a két auxiliaris tábor a polgári települést védi két oldalról (a másik kettőről a hegyek).⁹⁶

A territoriumon előkerült sigillaták és veteranus feliratok minden bizonnyal villa rusticákat takarnak.⁹⁷ Erre utal a müllendorfi villában talált bronzedény *primipilus le(gio) XV (Apollinaris)* felirata is.⁹⁸ A *villae* legkorábbi faperiódusait csak elégtelen régi ásatások miatt nem ismerjük.⁹⁹ Aligha véletlen az a tény, hogy a flaviusi municipiumoknál szokásos Quirina tribus nem mutatható ki.¹⁰⁰ Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a bennszülöttek feliratai is csak nagyon kis számban mutathatók ki Scarbantia környékén (RIU 220, Ágfalva).¹⁰¹ A katonaság feliratai mellett, vele egy időben megjelentek a kereskedőké is, érdekes módon szintén a territoriumon: *negotiator*-ok: RIU 221, CIL III 4251.¹⁰² Számos személy (leginkább természetesen liberti) esetében is feltételezhető a kereskedelemmel való foglalkozás, illetve az aquileiai származás: RIU 164, 186, 189, 195, 202.¹⁰³ Aquileia és Scarbantia szoros kapcsolatának jó bizonyítéka a CIL III 4225=10936 sírfelirat is. Ilyen kereskedők leszármazottja lehet Canius (?) *primus decurio* is (RIU 222). A pinnyei Ceres oltár állítója (cognomen hiányzik, RIU 219) is kereskedő lehetett, mivel esetleges katonai rangja nincs feltüntetve a feliraton, más telepésekkel pedig, mint a kereskedők a Iulius-Claudius dinasztia idejében aligha számolhatunk. A kereskedők jelenlétét csak a Borostyánkő-út közelsége nem indokolta, a korábban feltételezetteknel mindenképpen nagyobb ösztönző erő lehetett a katonaság (auxiliaris csapatoké és a carnuntumi legioé is — lásd lejjebb). A katonaságot már a késő köztársaság idején követő civilek igen fontos rétegét alkották a kereskedők.¹⁰⁴ Aligha véletlen, hogy a kevés igen korai *lixa*-felirat egyikét éppen Carnuntumból ismerjük (CIL III 11259).¹⁰⁵ Összegzésül elmondható, hogy Scarbantia és környéke egyike Pannonia a rómaiak által legsűrűb-

---

kétségkívül Tiberius titulaturáját adja meg, az interpunctio miatt más olvasat nem lehetséges, hasonló szövegezésű máshonnan is ismert (cf. ILS 162, III p. 262). Kétséget ébreszt azonban a felirat eredetiségét illetően a Tiberius praenomen és a Caesar nomen felcserélt volta. Bizonyítottan Tiberius-kori tábor a zalalövői: legutóbb: Pannonia Hungarica Antiqua I. Budapest 1995, 14—15; *Redő F.*: Zalalövő a római korban. in: Zalalövő története. Zalalövő 1998, 1—50.

⁹⁶ *Barkóczi L.—Bóna I.—Mócsy A.*: Pannonia története. Budapest 1963. 39—40.

⁹⁷ CSIR Ungarn II, 24—25.

⁹⁸ *A. Radnóti*: Die römischen Bronzegefäße von Pannonien. DissPann II/6. Leipzig 1938; *Mócsy*: i. m. (53) 43, Anm. 145.

⁹⁹ *Gabler*: i. m. (j. 90) 385.

¹⁰⁰ *G. Forni*: Die römischen Tribus in Pannonien. CJB 1956, 21; RIU p. 141. Számomra feltűnő, hogy a város flaviusi Quirina tribus-a a feliratokon sehol sem jelent még meg.

¹⁰¹ *Mócsy*: i. m. (j. 53) 44; *A. Mócsy*: Der Grabstein einer romanisierten keltischen Familie in der Umgebung von Scarbantia. ActaArchHung 40 (1988) 101—110; *Gabler*: i. m. (j. 90) 384.

¹⁰² Utóbbi bizonyosan korai: *G. Alföldy*: Ein cypriotischer Kaufmann in Pannonien. ZPE 81 (1990) 207—212.

¹⁰³ *Mócsy*: i. m. (j. 53) 44.

¹⁰⁴ *Kovács*: i. m. (j. 10) 141—142.

¹⁰⁵ *H. von Petrikovits*: Lixae. in: Roman Frontier Studies 1979. BAR IS 71. Oxford 1980. 1027—1035.

ben lakott területének a Kr. u. I. sz. első felétől, amelyet mind a régészeti leletek, mind az epigráfiai emlékek megfelelően dokumentálnak. Talán a municipium korai alapítására utal Scarbantia neve is, amelyet a (*s*)ker- vágni, illetve a *bantia*- ‘terület’ főnévre lehet visszavezetni.¹⁰⁶ Ez alapján jelentése szétszórt vagy elkülönített terület. Utóbbi esetben az elkülönítés nyilvánvalóan a boiusok szállásterületétől (civitasától) történt. Erre utal az a tény is, hogy a Sopron-Krautackeri LTD telep a római uralom kezdete előtt megszűnt.¹⁰⁷ Régészeti-epigráfiai adataink tehát nem mondanak ellent Plinius Iulius jelzőjének.

A kutatásban nem először merül fel Scarbantia korábbi alapításának gondolata, amely azonban Th. Mommsen és Patsch ellenvetése óta teljesen feledésbe merült (CIL III p. 533, PWRE II/1, 355—356). Elsőként O. Hirschfeld vetette fel röviden a korábbi alapítás gondolatát, amelyet később E. Kornemann is követett.¹⁰⁸ Ugyanaból a dologból indultak ki, mint én is, Plinius *oppidum Iulia* adatából. A korai *municipium*-lehetőségét a későbbi flaviusi névvel, illetve egy Tiberius alatti város környéken való megalapításának valószínűtlenségével magyarázták. Ezen elvekből kiindulva fogalmazta meg elsőként Alföldi A., majd Mócsy A. és Alföldy G. azt a vélekedést, hogy a pliniusi *oppidum Iulia* név egy Tiberius alatt megalakított (és valamilyen, közelebről meg nem határozott privilégiumban) nem városi település *conventus civium Romanorum*-okhoz hasonló szervezetét takarja.¹⁰⁹ Véleményüket igen erősen befolyásolta a feljebb már tárgyalt pliniusi *oppidum civium Romanorum* önálló jogi kategóriaként való létezésének elmélete, amely elképzelés azonban mára megdőlt (lásd feljebb).

Ennek a szervezetnek a tisztségviselőit vélték megtalálni két decurio személyében, akik feliratain csak a *decurio Scarbantiae* vagy *Scarban(tiae)* szerepel (RIU 195, 222). A *municipium* rang hiánya miatt mindkét feliratot a városi rang megadása előtti periódusra keltezték, holott mindkét esetben a stíluskritika, illetve a hegykői esetében a Savaria origo alapján csak az I. sz. végi keltezés jöhet számításba (flaviusi alapítás utáni).¹¹⁰ A városi status említése hiányának nem feltétlenül keltező voltára már E. Swoboda figyelmeztetett.¹¹¹ Számos olyan Illyricum környéki felirat ismert,

¹⁰⁶ Z. Mány: Zwei pannonische Ortsnamen. ActaAntHung 14 (1966) 197—210, 202—210.

¹⁰⁷ Jerem E.—Facsar G.—Kordos L.—Krolopp E.—Vörös I.: A Sopron-Krautackeren feltárt vaskori telep régészeti és környezetrekonstrukciós vizsgálata II — The archaeological and environmental investigation of the Iron age settlement discovered at Sopron-Krautacker II. ArchÉrt 112 (1985) 3—24, 11—14; E. Jerem: The Sopron-Krautacker settlement. in: The Celts. Milano 1991. 379.

¹⁰⁸ A. Hirschfeld: Inschriften aus Carnuntum. AEM 5 (1881) 217, Anm. 8; PWRE XXXI (1933) 570—638, 596, 602.

¹⁰⁹ A. von Domaszewski: Die Benefiziarierposten und das römische Strassennetz. WZ 21 (1902) 177—178; Alföldi A.: Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti keretei. Századok 70 (1936) 19; Mócsy: i. m. (53) 44; Alföldy: i. m. (j. 67) 25; Alföldy: i. m. (j. 102) 211.

¹¹⁰ CSIR Ungarn II, Nr. 29, 55; Erdélyi G., Római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. 14.

¹¹¹ Swoboda: i. m. (j. 45) 242—243; CSIR Ungarn II, 21. Ezzel szemben: A. Mócsy: Pannonia-Forschung 1964—1968. ActaArchHung 21 (1969) 348; id, Pannonia-Forschung 1973—1976. ActaArchHung 29 (1977) 379, Anm. 90.

ahol a tisztség említése után csak a helynév szerepel. Erre a legjobb és legközelebbi példa a savariai Aecorna-felirat (RIU 135) *finibus Sav(ariensium)* alakja, amelyről legutóbb sikerült kimutatnom, hogy biztosan Flavius-kori (már csak az apexek használata is hasonló korú a hegykői sírkővel — RIU 222).¹¹²

Fennmaradó kérdés, hogyan viszonyul egy esetleges tiberiusi *municipium* Pannonia provinciához, annak létrejöttéről a hetvenes-nyolcvanas években lefolytatott vitához.¹¹³ Mint korábban már láthattuk, Plinius alapján nem jöhet számításba a terület korai megszállása, ezért ennek fényében kell mindent Scarbantiával kapcsolatosan újrvizsgálnunk. Az eddigi viták gyakorlatilag három területre terjedtek ki 1. Illyricum kettéosztása 2. A mai Dunántúl meghódításának ideje 3. A polgári közigazgatás bevezetésének az ideje. Az utóbbi kettő esetében jogosan gondolta arra Tóth E., hogy egyszerre történt. Erre vonatkozóan azonban sajnos nincsenek bizonyítékaink. A három vitatott kérdéshez még egyet szükséges hozzátennem. 4. Lehetséges-e városi közösségek számára katonai közigazgatási provinciából területet kihasítani?

1. Talán a Pannonia-kutatás legvitatottabb problémája Illyricum kettéosztásának ideje. A korábbi *communis opinio* szerint ez Kr. u. 8 volt, amelyet Drusus illyricumi tevékenységére való keltezés, majd Claudius, sőt Vespasianus uralkodására való keltezés követett.¹¹⁴ A különböző keltezés mellett felhozott érveket Fitz J. kimerítő összefoglalása után feleslegesnek tartom megismételni. Előjáróban annyit tartok érdemlegesnek leszögezni, hogy a különböző érvek nem szükségszerűen zárják ki egymást. A fő problémát a latin *provincia* szó értelmének eltérő felfogásában látom. Tóth E. és H. Braunert, amikor a katonai körzetekről kialakították a véleményüket, abból indultak ki, hogy a katonai körzet nem azonos egy római provinciával. A korai kettéosztás ellenfelei az Illyricum név további használatát hangsúlyozták.

a) Az utóbbi véleményt hangoztatók nem számoltak azzal a ténnyel, hogy a katonai körzeteket többször is provinciának nevezték a kortárs történetírók: E.g. Vell. Pat. II, 39, 3: *Ti. Caesar ... Raetiam autem et Vindelicos ac Noricos Pannoniamque et Scordiscos novas imperio nostro subiunxit provincias*. Tac. Ann. II, 63, 1: *(Maroboduus) transgressus Danuvium qua Noricam provinciam praefluit* 63, 6: *ne quietas provincias* (i. e. Noricum és Pannonia) *immixti turbarent ...*

¹¹² P. Kovács: The merchants from Emona and the pomerium of Savaria. *Münsterische Beiträge zur antiken Handelsgeschichte* 17 (1998) 100–120.

¹¹³ Tóth: i. m. (j. 61); Mócsy: i. m. (j. 45); Tóth: (j. 45).

¹¹⁴ Mócsy: i. m. (j. 45) 583; Mócsy: i. m. (j. 45) 39, 42; Régészeti kézikönyv, 53; H. Braunert: *Omnium provinciarum populi Romani ... fines auxi*. *Chiron* 7 (1976) 207–217; Fitz: i. m. (j. 45) 32–41; Tóth: i. m. (j. 61); Tóth: i. m. (j. 45) V Fitz: i. m. (j. 45) 23–30; J. Šašel: Die regionale Gliederung in Pannonien. In: *Raumordnung im Römischen Reich. Zur regionalen Gliederung in den gallischen Provinzen, in Rätien, Noricum und Pannonien*. München 1989. 57–73, 57–60; M. Šašel-Kos: The end of the Norican kingdom and the formation of the provinces of Noricum and Pannonia in: *Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinziäl-römischen Kunstscaffens*. Situla 36. Ljubljana 1997. 21–42, 40–42.

Ugyanez a helyzet figyelhető meg a bizonyosan katonai körzet, az Augustus uralkodása végétől kettéosztott Germaniában: Tac. Ann. I, 58, 5: *ipsi sedem vetere in provincia pollicetur*. Ugyancsak Germania esetében több Domitianus előtti katonai diploma is használja a provincia szót: CIL XVI, 20, 23, 158. Pliniusnál ugyanígy provinciaként is szerepel Germania (XXXIV, 2).

A megoldást a *provincia* szó eredeti jelentésében kell keresnünk. Eredeti jelentése szerint a provincia nem volt egyéb, mint egy római magistratus hatalmi jogköre, kezdetben katonai jogkörrel (p. *Liguria*: a consul *imperium*-a a ligurok elleni háborúban), később ez a jelentés kitágult: p. *urbana-peregrina*, p. *quaestoriae* (Cic. Verr. I, 13, 34, Dig. I, 13, 1, 2), p. *aquaria* (Cic. Vat. 5). Később kezdte jelenteni egy tartományi helytartó jogkörét, majd innen alakult ki a ma is használatos tartomány jelentése (elsőként Sicilia esetében).¹¹⁵ A korábbi elképzelésekkel szemben azonban a polgári közigazgatás bevezetése előtt is (lex provinciae megadása előtt) provinciának neveztek egy katonai irányítású körzetet. Pannonia és Germania nem áll egyedül ebben a helyzetben. Egy legújabban talált hispaniai (El Bierzo) bronztábla Augustus korában (Kr. e. 15) említ egy *provincia Transduriana*-t, illetve azok legatusait: *cognovi ex omnibus legatis meis qui Transdurianae provinciae praefuerunt ... L(ucio) Sestio Quirinale leg(ato) meo eam provinciam optinente(m)*.¹¹⁶ Igen lényeges, hogy a minden bizonnyal Hispania Citerior legatusa alá rendelt provincia területén lakó őslakosok közül a hú maradt (*desciscentibus ceteris*) *castellani Paemetobrigenses ex gente Susarorum* számára örök immunitást, körülhatárolt területüket (*agros et quibus finibus possederunt*) biztosított továbbra is Augustus az edictumban, míg a *castellani Allobrigiacini ex gente Gigurrorum cum Susarris* számára elrendelte *munere fungi*, továbbá az utóbbi *castellum* a másikhoz való régi alárendelését visszaállította *volente ipsa civitate*. Ezek alapján az újonnan megszerzett területeken is azonnal megkezdődhet a *civitas*-szervezés.

A provinciák ugyanezen csoportjába kell sorolnunk a lovagi praefectusok, később procuratorok alatt álló kisebb tartományokat.¹¹⁷ Ezek közül a legismertebb a Pilatus-felirat révén Syria provincia és a *praefectus Iudaeae* vezette Iudaea alárendelt viszonya (a syriai legatus erősebb döntései: cf. Jos. B. I. II, 12, 14 még nem procurator mint Tac. Ann. XV, 44, 3 és Lucas 3, 1).¹¹⁸

¹¹⁵ Th. Mommsen: StR I, 50—; J. Marquardt: Römische Staatsverwaltung II. Leipzig 1881. 497—; G. Wesenberg: Provincia. in: PWRE XXIII. München 1957. 995—1029; Der Kleine Pauly. München 1979. 1199—1201; R. Frei—Stolba: Die Schweiz in römischer Zeit. Historia 23 (1974) 313—355, 316—317; Šašel: i. m. (j. 114) 57; W. Eck: Provinz-Ihre Definition unter politisch-administrativem Aspekt. in: Was ist eigentlich Provinz? Zur Beschreibung eines Bewußtseins. ed. H. v. Hesberg. Köln 1995. 15—32=Die Verwaltung des römischen Reiches in der Hohen Kaiserzeit. 2. Arbeiten zur römischen Epigraphik und Altertumskunde 3 (1998) 167—185.

¹¹⁶ J. A. Balboa de Paz: Un edicto del emperador Augusto hallado en El Bierzo. Estudios Bercianos 25 (1999) 45—53; G. Alföldy: Das neue Edikt des Augustus aus El Bierzo. ZPE 131 (2000) 177—205, 203—205.

¹¹⁷ H.-G. Pflaum: Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire romain. Paris 1950. 15—.

¹¹⁸ J.-P. Lémonon: Pilate et le gouvernement de la Judée. Textes et monuments. Paris 1981. 23—, ANRW II 26 (1992) 741—778; I. Di Stefano Manzella: Pontius Pilatus nell' iscrizione di Cesarea di Palestina in: Le iscrizioni dei cristiani in Vaticano. Citta del Vaticano 1997. 209—215; G. Alföldy: Pontius Pilatus und das Tiberium von Caesarea Maritima. SCI 18 (1999) 85—108.

Ehhez hasonlóan kell elképzelnünk Dalmatia-Pannonia, Belgica-Germania Sup. és Inf. viszonyát. Germaniae esetében vannak erre adataink is. A korábbi függési állapotra utalhat a közös *procurator provinciae Belgicae et utriusque Germaniae* funkció, valamint a *vicesima hereditatum* és a *praefectura vehiculorum* összevonása.¹¹⁹ A germaniai *legatus exercitus*-ok a belgicai helytartó alá voltak rendelve.¹²⁰ Plinius művének földrajzi részeiben (IV, 101, 106), ugyanúgy mint Ptolemaiosnál (II, 9, 19), a germán törzsek és Germaniae mint Belgica részei jelennek meg.¹²¹ Ennek a területi függésnek jó példáját adja Germanicus, aki mint *legatus Aug. pro consule imperium proconsulare maius*-szal tartózkodott a térségben, eredetileg census céljából (ANN. I, 33, 1, II, 6, 1) és vezette a germánok elleni hadjáratait.¹²² Ehhez hasonló megbízatással rendelkezhetett Drusus is a már kettéosztott Illyricumban.¹²³ Ezek a területek is provinciák voltak abban az értelemben, hogy területük meghatározott és elkülönített volt (*finis Illyrici*), az őslakosok egy része pedig minden valószínűség szerint már *civitas*-ba tömörítettek voltak. Erre vonatkozóan meglehetősen kevés adatunk van, de Plinius IV, 106 és a Iulius-Claudius dinasztia alatt hiányzó germán kohorsok alapján jogos az a feltételezés, hogy a germán törzsek mint *peregrini dediticii* váltak először *gentes quasi foederates*, majd csak az I. sz. folyamán kezdődött el az egyes törzsek esetében külön-külön a kiváltságosabb *civitas peregrinák (foederatae, liberae et immunes, vagy stipendiariae (tributariae))* szervezése.¹²⁴ Elsőként talán az ubiusoknak szervezték meg a *civitas*-át a Kr. u. I. sz. első felében. Az újonnan meghódított területek mint *ager occupatorius*-ok (amelyek az *ager publicus p. R.* részei) lettek a birodalom részei.¹²⁵ Az egyes törzsek területeit egy összegben meghatározott adóval terhelték mint *ager arcifinius*-t (amely *nulla mensura continetur* — cf. Front. de agr. qual. 5, 6—6,4, Sic. Flac. de cond. agr. 138,2—139,8), vagy felmérték mint *ager mensura per extremitatem comprehensus*-t és így *ager vectigalis*-t.¹²⁶ Utóbbi felmérésre csak

¹¹⁹ H.-G. Pflaum: Les carrières procuratoriennes équestres équestres sous le Haut-Empire romain. Paris 1961. 1051—1058, Supplément. Paris 1982. 119 sk.

¹²⁰ E. Ritterling—A. Stein: Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat. Wien 1932. 2—.

¹²¹ Chr. Rügger: Germania Inferior. Untersuchungen zur Territorial- und Verwaltungsgeschichte Niedergermaniens in der Prinzipatszeit. Beihefte der Bonner Jahrbücher 30. Köln-Graz 1968. 22—23; Wilmanns: i. m. (j. 42) 77—85, 79, Anm. 222; J. E. Bogaers, Civitates und Civitas-Hauptorte in der nördlichen Germania Inferior. BJ 172 (1972) 326—332.

¹²² Rügger: i. m. (j. 121) 20.

¹²³ W. Orth: Die Provinzialpolitik des Tiberius. München 1970. 36—37; Fitz: i. m. (j. 45) 73—76, Nr. 15.

¹²⁴ Rügger: i. m. (j. 121) 24—31; PWRE Suppl. I. Stuttgart 1903. 300—317. Hogy a *gentes* és *civitas* fogalma mennyire összekeveredett, arra a legjobb bizonyíték az Augustus által levert egyes alpesi törzsek *civitas*-ként, illetve *gentes*-ként való említése a susai diadalíven és a *Tropaeum Augusti* feliratán (CIL V 7231, 7817— cf. CIL V 1839, Tac. Agr. 14, 1— *civitates* használva *gentes* helyett).

¹²⁵ PWRE I (1896) 789—791; PWRE VII (1900) 511—588, 578—583; P. Botteri: La définition de l'ager occupatorius. Cahiers du Centre Glotz III (1992) 45—55; C. Moatti: Étude sur l'occupation des terres publiques la fin de la République romaine. Cahiers du Centre Glotz III (1992) 57—73, 58—63.

¹²⁶ A. Rudorff: Gromatische Institutionen. in: Schriften der römischen Feldmesser II. Berlin 1852. 227—464, 250—255; Tannen—Hinrichs: i. m. (j. 49) 113—127; O. Behrends: Bodenhoheit und privates Bodeneigentum im Grenzwesen Roms. in: Die römische Feldmeßkunst. Interdisziplinäre Beiträge zu ihrer Bedeutung für die Zivilisationsgeschichte Roms. Göttingen 1992. 235—237, 275—278.

a civitasok kialakításakor kerülhetett sor (Front. de agr. qual. 4, 4). Ehhez természetesen még azt is hozzá kell számítanunk, hogy Germania Superior területéhez, ezáltal a katonai irányítás alá olyan, már jóval korábban (legkésőbb Augustus alatt — Strab. IV, 3, 2) *civitas*-szá szervezett gall törzsek is tartoztak, mint a Lingones, Helvetii, Sequani, akik Kr. u. 69-ben a *ius Latii*-t is megkapták.¹²⁷ Ezért nem különös, mint lejjebb látni fogjuk, hogy katonai irányítású tartományban városi közösségek is kialakulhattak. Csak a „hagyományos”, polgári vezetésű provinciákra igaz Hyginus adata (de contr. agr. 35,17—36,2: *At si ad provincias respiciamus, habent agros colonicos eiusdem iuris, habent et colonicos qui sunt immunes, habent et colonicos stipendiarios. Habent autem provinciae et municipales agros, aut civitatum peregrinarum*). Ezekből annyi következtetést kell leszűrniünk Pannoniára vonatkozóan, hogy kevéssé tűnik valószínűnek a pannon-dalmata lázadás után a törzsi civitasok azonnali megszervezése, illetve annak egyszerre történő volta.¹²⁸ Annyi bizonyosnak tűnik, hogy a felkelés után *deditio* történt (Fest. Brev. 7).

A katonai irányítású körzetekkel kapcsolatosan el kell oszlatnunk egy A. Schulten óta létező tévedést.¹²⁹ A katonai irányítás nem azt jelenti, hogy az egész területet katonai *territorium*-ként kellene felfognunk.¹³⁰ A kisméretű katonai területek (*prata* és *territoria*) jól elkülöníthetők a táborok környékén, amelyek valószínűleg a *praefectus ripae*-k irányítása alatt voltak (CIL IX 5363, XII 1357, Tac. Hist. IV, 55).¹³¹ A katonai felügyelet alatt álló területek többsége az őslakossághoz tartozott, részben már mint *civitas*-ok *territorium*aként.

b) Nem szükségszerűen téves Illyricum kettéosztásának Kr. u. 8-as dátuma sem. A korábbi kutatás által felhozott érvek cáfolata nem meggyőző. A Velleius által említett *praepositus*-ok, akik közül Messalinus Kr. u. 6-ban még *praepositus Illyrico* volt (II, 112, 2), addig Postumus Kr. u. 9-ben már *praepositus Delmatiae* volt (II, 116, 2). A *praepositus* szót, valamint a *praepone* igét nemcsak Velleius használta helytartói értelemben, hanem Tacitusnál is gyakran ebben a használatban fordul elő (e.g. Agr. 9, 1, 9, 6, 14, 1, 15, 6, Hist. II, 5, 3, 58, 1).¹³² Tacitusnál is többször szerepel az ige, illetve a főnév a legati legionis esetében, de ezekben az esetekben mindig az adott csapattest szerepel dativusban (e.g. Agr. 7, 3, Hist. I. 48, 4, 53, 2, II, 86, 2, III, 44, 2). Ha egy tartomány neve áll a kérdéses helyen, akkor mindig helytartói értelemben használt. Nem más a helyzet Velleiusnál sem.

¹²⁷ Wilmanns: i. m. (j. 42) 77—85, 91.

¹²⁸ Ezzel ellentétesen: Régészeti kézikönyv, 59.

¹²⁹ A. Schulten, Das territorium legionis. Hermes 29 (1894) 481—516.

¹³⁰ F. von Vittinghoff: Das Problem des „Militärterritoriums“ in der vorseverischen Kaiserzeit. in: I diritti locali nelle province romane, con particolare riguardo alle condizioni giuridiche del suolo. Convegno Intern. Acc. Lincei. Roma 1974. 109—124; F. Bérard, Territorium legionis: camps militaires et agglomérations aux premiers siècles de l'empire. Cahiers de Centre G. Glotz III (1992) 75—105, 76—77; Kovács: i. m. (j. 10) 105—119.

¹³¹ A. v. Domaszewski: Die Rangordnung des römischen Heeres. Köln—Graz 1967. 136, Anm. 14—16, XXXVI; Rüger: i. m. (j. 121) 28—29.

¹³² A. Gerber—A. Greef: Lexicon Taciteum II. Hildesheim 1962. 1166—1167. A praesidere nem terminus technicus egyik tisztségére sem: Borzsák I.: Tacitus, Annales I—III. Budapest 1970. 56.

Hasonló módon óvatosan kell kezelnünk Iunius Blaesus tisztségének meghatározását. Tacitusnál (Ann. I, 16, 1) mint *praesidens*-t, míg Diónál (LVII, 4, 2) mint ἄρχων-t említik, amely tisztséget régebben *legatus Augusti*-nak, újabban azonban *legatus legionis*-nak értelmezznek.¹³³ Az utóbbi érvelés azonban nem meggyőző. Ha Blaesus nem is biztosan azonos a promonai feliraton említett *leg. Aug. pr. pr.*-ral (CIL III 6407- bár erre minden esély megvan), a *praesidens* participium azonban valószínűleg egy helytartóra vonatkozik Tacitus szóhasználata alapján.¹³⁴ Ha nem így volna, akkor Palpellius Histert is csak *legatus legionis*-nak tarthatnánk, aki az Ann. XII, 29, 2 szerint *Pannoniam praesidebat* Kr. u. 50-ben (cf. CIL V 35=ILS 946). Blaesus pedig, ahogy a következő bekezdésből láthatjuk, nem lehetett Dalmatia (sem az osztatlan Illyricum) helytartója. A *praesidere* ige is gyakran fordul elő Tacitus műveiben mint a *leg. Aug.* helyettesítője (Ann. XII, 60, 2), még azokban az esetekben is, amikor katonai csapattestek vezetésére hivatkozik. Így például Corbulot is mint *magnis exercitibus praesidentem* említi (Ann. XIV, 58, 2), aki bizonyosan *leg. Aug. pr. pr. Syriae* volt. Ugyanígy említi viszont Varust *qui tum exercitui praesidebat* (An. I, 58, 2). Varus valóban *leg. Aug. pr. pr. ex.* volt, ez talán Pannonia esetleges katonai kormányzását is bizonyíthatja, nem ellenérve azonban Illyricum kettéosztásának. Ugyanez vonatkozik P. Vellaeusra is, aki az Ann. III, 39, 1 szerint *proximum exercitum praesidebat* (sc. *Moesiae*).¹³⁵

Az epidaurumi Cornelius Dolabella felirat (CIL III 1741=ILS 938), amelyet a felirat mára elveszett része alapján *civitates Superioris provinciae Hillyrici* állítottak, valóban eddig az egyetlen említése *Illyricum Superius*-ra és *Inferius*-ra osztásának. Az ellene felhozott érv szerint a feliratot hagyományozó humanisták hamisították meg a felirat alsó részét.¹³⁶ A hamisítás tényét azonban érvekkel kell bizonyítani. A felirat megmaradt felső része nem egy humanista hamisítványra utal. Nem lehet csupán földrajzi értelemben vett kettéosztásként sem értelmezni a kifejezést. A Hillyricum alak is a hamisítás ellen szól, a máshonnan eddig alig ismert (CIL III 1854) alak szerepel az újonnan előkerült SC de Pisone patre szövegét megörökítő bronztablán is (AÉp 1996, 885, 85). Nem feltétlenül állja meg a helyét az sem, hogy a római történetírók nem ismerték a kettéosztást. Nem lehet véletlennek tartani, hogy Velleius éppen Dolabella esetében használja az *in maritima parte Illyrici* kifejezést (II, 125, 5). Appianus Illyr. 14. szerint Παίονες εἰσι τῶν κάτω Παίωνων, Ἰλλυριοῖς ἄποικοι, tehát az ilyen irányú alsó-felső megkülönböztetés ismert volt a térségben a rómaiaknál is.¹³⁷ *Illyricum Superius* és *Inferius* további előfordulásai hiányának magyarázata egyszerű. Már a kortárs Velleiusnál is állandósult a tartományok későbbi neve: Dalmatia és Pannonia. Az Augustus és Tiberius idején helytartóskodó Dolabella idején talán

¹³³ Régészeti kézikönyv, 53, j. 2; Fitz: i. m. (j. 45) 71–72, Nr. 14.

¹³⁴ A. Gerber—A. Greef: *Lexicon Taciteum II*. Hildesheim 1962. 1169–1170.

¹³⁵ A. Stein: *Die Legaten von Moesien*. DissPann I/11. Budapest 1940. 19.

¹³⁶ Fitz: i. m. (j. 45) 32–34, 76–79, Nr. 16; Šašel: i. m. (j. 114) 58.

¹³⁷ Régészeti kézikönyv, 9.

még az eredeti *Illyricum* volt a hivatalos provincianév. Ezt a későbbi történetírók már nem ismerték vagy nem használták, amire a legjobb példa Dio esete (LV, 29, 1), aki Messalinust mint ὁ τότε καὶ τῆς Δελματίας καὶ τῆς Παννονίας ἄρχων-t említi. Ez nem Dio hibája vagy megbízhatatlansága,¹³⁸ egyszerűen csak így írja körül Messalinust, aki mint *praepositus Illyrico* szerepel Velleiusnál (II, 112, 2).

c) Az *Illyricum* földrajzi név további használata magán- és hivatalos szövegekben egyaránt kimutatható az I. században.¹³⁹ Ez a tény azonban nem okozhat gondot a kettéosztás szempontjából. Az összefoglaló használatra éppen a korábbi *Illyricum Superius* és *Inferius* név adott indokot, ezért jelennek meg később (Claudiustól) a feliratokon a Pannonia és Dalmatia tartománynevek (AÉp 1913, 193, CIL X 6225). Már Mócsy A. igen helyesen figyelte meg, hogy *Illyricum* nevét Germaniáéhoz hasonlóan nem szükségképpen a provincia hivatalos neveként, hanem mint a térség összefoglaló nevét (a „római” használat szerint ahogy Appianos fogalmazta meg — III, 6, 29) használták tovább a Claudius-kor után is (e.g. Tac. Hist. I, 76, 1, Ann. XV 26, 2).¹⁴⁰ Ezek közé tartoznak a CIL XVI, 2, 4 katonai diplomák is Kr. u. 54-ből és 60-ból. A további használatra példa az *exercitus Illyrici* (CIL II 4114, ILAfr 281), vagy a *comes per Orientem et Illyricum* (AÉp 1957, 135) cím. A legérdekesebb eset a CIL X 5182 felirat, ahol Ummidius Quadratus mint *legatus divi Claudii in Illyrico*-t említik.¹⁴¹ Ahogyan azonban már Th. Mommsen is hangsúlyozta (CIL III p. 279), nem *legatus Aug. Illyrici*, hanem *in Illyrico* volt, azaz a két provincia közül nem nevezte meg a felirat a tartományát. Hasonló a helyzet Velleius Aelius Lamiát említő helyével (II, 116, 3). Velleius szerint *Lamia in Germania Illyricoque ... functus ministeriis*.¹⁴² Ez a hely sem az osztatlan *Illyricum*-ra vonatkozik, ahogy a szintén osztatlanként említett Germaniára sem. Utóbbi ebben az időszakban (Kr. u. 12—14?) már kettéosztott volt.

Az *Illyricum* név későbbi fejlődésének másik útja pedig az volt (az *in Illyrico* értelmezési lehetőségéből ezt sem szabad kihagynunk), hogy *Illyricumot* Dalmatiával vagy Liburniával azonosítjuk, ahogy Augustus előtt tekintették, illetve később Ptolemaios és Plinius is tette (II, 16, 1: Ἰλλυρίδος (Δαλματίας καὶ Λιβουρνίας) θέσις. Ἡ Ἰλλυρίς περιορίζεται ἀπο μὲν ἄρκτων ταῖς δυοῖ Παννονίαις, III, 139: *gens Liburnorum ... nunc totum uno nomine Illyricum vocatur generatim*- cf. CIL III p. 280).¹⁴³ A *senatus consultum de Pisone patre* szövege *Piso saltus*-át említi, *qui esset in Hillyrico*, amely csak Dalmatia területén lehetett (AÉp 1996, 885, 85).¹⁴⁴ Ezért már ekkor is vonatkozhatott a név csak Dalmatia területére.

¹³⁸ Fitz: i. m. (j. 45) 107, j. 19.

¹³⁹ Šašel: i. m. (j. 114) 59; Á. Dobó: Der Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Amsterdam 1968. 11—12; AÉp 1996, 885, 85—90.

¹⁴⁰ Régészeti kézikönyv, 9, j. 19.

¹⁴¹ Fitz: i. m. (j. 45) 144—145, Nr. 52.

¹⁴² Ibid., 70—71, Nr. 13.

¹⁴³ PWRE IX. München 1914, 1085—1088; PWRE Suppl. V, 311.

¹⁴⁴ A *gens Calpurnia* dalmatiai kapcsolataihoz: J. Šašel: Probleme und Möglichkeiten onomastischer Forschung. in: Akte des IV. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik. Wien 1964. 352—369, 363—367.

2—3. A Mócsy—Tóth vitában Tóth által felsorakoztatott érvek többségével egyet kell, hogy értsek, felsorolásuk most szükségtelennek látszik. Plinius pannoniai szakaszának tárgyalása során már korábban is amellet érveltem, hogy a Dunántúl nem vált római területté Augustus korában, tehát sem Pannonia, sem Noricum része ekkor még nem volt. A Dunántúl meghódításának időpontját azonban egy-két adat fényében — úgy tűnik — néhány évvel korábbra kell helyeznünk, mint Tóth tette. A késő Tiberius—Caligula—Claudius-kor közötti időhatár igen keskeny (alig 4 év), ezért számottevő különbséget nem látok Tóth E. és a magam véleménye között.

a) Scarbantia alapítása és a carnuntumi legiostábor kialakulása elválaszthatatlannak tűnik számomra. A polgári településen, ahogyan korábban már láthattuk, kezdettől fogva igen hangsúlyos szerep jutott a veteránoknak. A legkorábbi importárak ismeretében a kutatók nem Claudius korára tették a tábor alapítását, hanem 35—40 közé, vagy Tiberius uralkodásának a végére.¹⁴⁵

b) Ugyanerre az időpontra kell, hogy keltezzük Arrabona auxiliaris castellumának legkorábbi rétegét is (a palánktábor alatt feltárt kunyhó), amelyet terra sigillaták és epigráfiai emlékek is megerősítenek (e.g. RIU 239, 253, 255).¹⁴⁶

c) Igen kevés annak a valószínűsége, hogy Scarbantia iuliusi jelzőjét Claudius alatt (vagy utána) kapta volna meg. Mint láttuk, Augustus alatt erre nem kerülhetett sor, ezért csak Tiberius és Caligula maradt. Ezek fényében komolyan fel kell, hogy merüljön, hogy a Dunántúl a 30-as évek második felében már római uralom alá került. Hogy ekkor megtörtént-e a polgári közigazgatás bevezetése is, arra sajnos nincs adatunk. Mint a következő pontból látni fogjuk, egy esetleges városi település kialakítása nem befolyásolta a provincia katonai kormányzásának tényét.

4. A provinciák kialakulásának, a polgári közigazgatás megszervezésének kutatásával foglalkozók közül sokan úgy tartják, hogy városi jogú települések kialakítása csak a polgári közigazgatás bevezetésével vált lehetővé.¹⁴⁷ A probléma azonban sokkal árnyaltabb képet mutat. A kérdés tisztázásához először azt kell tisztáznunk, hogy szükséges volt-e egy provincia vagy egy város territoriumának összefüggőnek, érintkezőnek lennie. Utána pedig azt fogjuk vizsgálni, hogyan alakultak ki az egyes katonai közigazgatású területeken az első városi települések.

Több adatunk is arra mutat, hogy az első kérdésre nemleges választ kell adnunk. Éppen Plinius egyik adata bizonyítja, hogy a provinciák területének nem kellett feltétlenül összefüggőnek lennie. A Nat. Hist. V, 3 adata szerint a mauretaniai

¹⁴⁵ D. Gabler: Zum Anfangsdatum des römischen Carnuntum. Mitteilungen der Gesellschaft der Freunde Carnuntums 3 (1981) 1—32; Régészeti kézikönyv, 88.

¹⁴⁶ T. Szőnyi E.: Arrabona topográfiája. Győr 1992. 9—10, 12—14; ead, Archäologische Daten zur frühesten Besatzungstruppe von Arrabona. in: Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. Wien 1990. 667—674; D. Gabler—E. Szőnyi—P. Tomka: The settlement history of Győr (Arrabona) in the Roman period and in the Middle Ages. in: Towns in medieval Hungary. Budapest 1990. 10—11.

¹⁴⁷ E.g. Tóth E.: Savaria-Szombathely története a város alapításától 1526-ig. Szombathely 1998, 156; J. Šašel: Zur verwaltungstechnischen Zugehörigkeit Emonas. ActaArchHung 41 (1989) 169—174. 169.

Zilis colonia területét kivették a királyság területéből és Baetica alá sorolták be: *regum dicioni exempta et iura in Baetican petere iussa*.¹⁴⁸ Pliniust Tacitus Hist. I, 78 adata is megerősíti, mely szerint Otho Baetica provinciának mauretaniai civitasokat adott ajándékba. Plinius III, 19 adata szerint pedig a citeriori Baria oppiduma lett *adscriptum Baeticae*.¹⁴⁹ További adat hispaniai városok mauretaniai kapcsolataira a *contributio* révén a *conventus Carthaginiensis*hez tartozó Ilici alá rendelt Icosium esete (Nat. Hist. III, 19).¹⁵⁰

A területi összefüggés hiánya városok esetében is kimutatható. Augustus uralkodása alatt Capua Knossos területén (τὴν χώραν τὴν Κνωσσίαν ... ἀντέδωκε) jutott kárpótlásként (veterántelepítések miatt) 12 millió HS értékű területhez (Vell. 2, 81, 2, Dio 49, 14, 5).¹⁵¹ Hasonló módon bírt területeket Gallia Cisalpinában Atella és Arpinum (Cic. ad fam. XIII, 7, 1—2, 11, 1), Centuripae Sicilia különböző pontjain (Verr. 3, 45, 108, 4, 23, 50), Patrae Calydonnál (Br. mus. III, 503), illetve Luca Veleia, Parma, Placentia és Cales területén (CIL X 3917).¹⁵²

a) A mauretaniai városi települések kialakulásával kapcsolatosan igen lényeges hangsúlyoznunk, hogy azok közül több még a terület vazallus királyság korában (mielőtt Claudius alatt provincia lett volna), Augustus idejében kapott városi privilégiumot!¹⁵³

b) Úgy tűnik, hasonló fejlődés (katonai közigazgatású területeken városi közösségek létrehozása) mutatható ki más tartományokban is. Így a caesari alapítású (Suet. Caes., 25), osztatlan, Rajnáig terjedő Gallia provincia területén még Caesar életében, illetve közvetlenül a halála után három coloniát (Lugdunum (Lyon), Raurica (Augst), Iulia Equestris (Noviodunum-Nyon)) alapítottak (L. Munatius Plancus- CIL X 6087).¹⁵⁴ Mindhárom város esetében közös, hogy territoriumuk a frissen meghódított törzsek (*Segusiavi*, *Helveti*) területéből mint *ager occupatorius*-ból lett kihalászva.¹⁵⁵ Így lett egy-egy új colonia területe a *centuriatio* aktusa után különálló *ager vectigalis* (Hyg. de cond. agr. p. 116, 5—15, a *ius Italicum*-mal rendelkezőket kivéve¹⁵⁶), mivel a provinciákban a föld mindig *ager stipendiarius* vagy *tributarius* (Gaius II, 7). Ahogy már korábban láthattuk, a környező őslakos *gentes* vagy *civitas*-

¹⁴⁸ PWRE VII (1900) 511—588, 559.

¹⁴⁹ PWRE XVIII (1939) 708—725, 719.

¹⁵⁰ U. Laffi: *Adtributio e contributio*. Pisa 1966. 119—122.

¹⁵¹ U. Laffi: *Adtributio e contributio*. Pisa 1966. 103, n. 304; *Alföldy*: i. m. (j. 69) 54—55.

¹⁵² W. Liebenam: *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*. Leipzig 1900. 7.

¹⁵³ PWRE VII (1900) 511—588, 559; PWRE XXXI (1933) 570—638, 595; PWRE XVIII (1939) 708—725, 720.

¹⁵⁴ Fr. Vittinghoff: *Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik unter Caesar und Augustus*. Mainz—Wiesbaden 1952, 32, Anm. 8, 67—; *Frei—Stolba*: i. m. (j. 114) 333—336; ANRW II 5. Berlin 1976. 340—350; K. Kraft: *Gesammelte Aufsätze zur antiken Geschichte und Militärgeschichte*. Darmstadt 1973. 181—196; *Rüger*: i. m. (j. 121) 8.

¹⁵⁵ PWRE I (1896) 789—791; PWRE VII (1900) 511-588, 578—583.

¹⁵⁶ *Tannen—Hinrichs*: i. m. (j. 49) 147—157.

ok földjei megmaradtak mint *ager arcifinius* vagy *ager mensura per extreimitatem comprehensus* (régebben *a. peregrinus* vagy *pacatus*). A frissen meghódított területek mint a polgári közigazgatású provincia részei nem jöhetnek számításba, ellentétben a már romanizálódott Narboval. A provincia nagyobb részén (*Gallia comata*) katonai közigazgatással kell számolnunk.¹⁵⁷ Caesar, hasonlóan, mint Augustus tette Illyricumban, a korábbi provincia határait terjesztette ki az új területre (*finis augere*). Az új város territoriumok nem is mindegyik esetben kapcsolódtak a későbbi Narbo határához, azaz területi kontinuitás sem volt. Létrejöttüknek kettős katonai-stratégiai funkciója volt: 1. Italia védelme 2. A helyi törzsek felügyelete (cf. *propugnacula imperii*).¹⁵⁸

c) Hasonló volt a helyzet Claudius korában az alsó-germaniai katonai közigazgatású provinciában is. Több mint három évtizeddel a polgári közigazgatás bevezetése előtt, Kr. u. 50 körül (Tac. Ann. XII, 27, 1) Agrippina révén sor került Colonia Claudia Ara Agrippinensium megalapítására a Rajna partján, a katonai körzet kellős közepén.¹⁵⁹

d) Igen jó adataink vannak arra nézve, hogy a császárkorban frissen meghódított provinciák esetében gyakorlatilag azonnal megindult a terület urbanizációja. Claudius Britannia 43-as megszerzése után gyakorlatilag azonnal (49 körül, Ostorius Scapula 47–52 közti helytartósága idején) megalapította Camoludunum *colonia*-ját és Verulamium *municipium*-át.¹⁶⁰ A városok kialakulására igen jó adatokat ad Tacitus műve (Ann. XIII, 32, XIV, 31–33, Agr. 14, 1). Az Ann. XIII, 33 szerint a *colonia deducitur in agros captivos (=occupatorios)* és kialakításának oka: *subsidium adversus rebelles et imbuendis sociis ad officia legum*. Védelmi szerepe még akkor is hangsúlyos volt, ha a védművei nem is voltak kiépítve a Boudicca-felkelésig (XIV, 31 *colonia nullis munimentis saepta*). Ezek szerint a *coloniae* a korábbi védelmi szerepüket még a császárkorban is betöltötték, azaz valódi *propugnacula imperii* voltak (Cic. de leg. agr. II, 73, Sic. Flac. de cond. agr. p. 135, 20, Dig. L 15, 1, 5).¹⁶¹ Verulamium a *civitas*

¹⁵⁷ Rüger: i. m. (j. 121) 3–10.

¹⁵⁸ Frei—Stolba: i. m. (j. 114) 333; J. G. Best—B. H. Issac: The Helvetians: From foederati to stipendarii. Talanta 8—9 (1977) 11—; F. Fischer: Caesar und die Helvetier. BJB 185 (1985) 1—26; W. Drack—R. Fellmann: Die Römer in der Schweiz. Stuttgart 1988. 15—20. Később Dacia esetében is ugyanez a gyakorlat érvényesült, azaz a későbbi Dacia területe eredetileg Moesia Superiorhoz tartozott: Erdély története I. Budapest 1986; A. R. Birley: Hadrian, The restless emperor. London 1997. 90. De korábban is ugyanez a gyakorlat volt megfigyelhető Gallia Cisalpina és Histria viszonyában, amely sokáig *provincia* volt a szó eredeti értelmében (Liv. XXI, 7, 7; 8, 5; 9, 1; 3, 9; 10, 11): Šašel—Kos: i. m. (j. 37) 286—288.

¹⁵⁹ Rüger: i. m. (j. 121) 76—84.

¹⁶⁰ S. Frere: Britannia. London 1973. 95, 98—99, 231—233.

¹⁶¹ PWRE VII (1900) 511—588, 561. Ahogy láthattuk, új provinciák esetében *municipium*-okat is azonnal ki lehetett alakítani, akár veterántelepítéssel, Scarbantia nem egyedüli gyakorlat lenne: e.g. Verulamium, de talán Aegida esete is: Az elleri, *municipium*-ot említő későköztársaságkori felirat egybeeseng Plinius azon adatával, hogy a települést oppida Histriae c. R. között említette (Nat. Hist. III, 129). A *municipium* rangra emelés talán Caesar alatt történt, közvetlenül Histria Gallia Cisalpinába való „annektálása” után: F. Maselli Scotti: Scavi della Soprintendenza archaeologica di Trieste- Anno 1986. in: Atti e memorie della Societa istriana di arch. e storia patria 34 (1986) 160—162; Šašel—Kos: i. m. (j. 37) 292—294.

Catuvelaunorum területén, a Prae Wood-i civitas-központ közvetlen közelében, de attól külön, szintén új helyen lett megalapítva.

Traianus Dacia végleges katonai megszerzése után gyakorlatilag azonnal hozzáfogott a provinciaszervezéshez, a határok megállapításához, utak-táborok építéséhez (Kr. u. 109—10-es ajtonyi mérföldkő CIL III 1627).¹⁶² Ennek a folyamatnak egyik első lépése volt a korábbi főváros, *regia Sarmizegethusa*, új helyen (37 km-re), veterán-coloniaként való újjáalapítása (Dio LXVIII, 14, 3).¹⁶³ A legkorábbi, a colonia-alapítást megörökítő felirat, amelyen még *colonia Dacica*-ként említik, 110 előttre keltezhető (CIL III 1443).¹⁶⁴ Az alapítás aktusát egy sestertius-típus hátlapján is megörökítették (BMC III, 829).¹⁶⁵

Igen lényeges eltérés a korábbi esetekkel szemben, hogy ebben a két provinciában a hódítás után azonnal polgári közigazgatást vezetnek be. Britanniában a hódítást vezető Aulus Plautius lesz a *leg. Aug. pr. pr.*, Daciában a CIL III 1443 felirat említi D. Terentius Scaurianust mint *leg. Aug. pr. pr.* (nem *leg. Aug. pr. pr. exercitus*).¹⁶⁶ Az természetesen más kérdés, hogy a *legati* feladata, főként Britanniában, az egész század folyamán gyakorlatilag a hadjáratok vezetésével telt (aligha véletlenül említi Ostorius Scapulust Tacitus *dux Romanus*-ként is (Ann. XII, 31, 4)), nem véletlenül lett Vespasianustól egy praetori rangú *legatus iuridicus* is mellé beosztva. Az alig egy-két évvel korábban meghódított törzsek, akiknek még a lefegyverzését is abban az időben kellett végrehajtani, területe közé ékelt városok nem sokban különbözhettek a galliai és germaniai körzetek városaitól.

e) A legutóbbi időig, Th. Mommsen korábbi véleménye ellenére (CIL III p. 483), *communis opinio* volt, hogy Emona tiberiusi alapítású volt és az I. sz.-ban Pannonia részét alkotta.¹⁶⁷ Ezt a vélekedést cáfolta újabban J. Šašel—Kos és Fitz J. is, akik szerint a város sohasem tartozott a provinciához és inkább augustusi alapítású volt.¹⁶⁸ Érveik azonban nem tűnnek számomra meggyőzőnek. Šašel egyik fő ellenérve volt, hogy katonai territoriumon nem kerülhet sor városi közösség alapítására. Ez, mint láthattuk, téves vélekedés. Plinius Emonára vonatkozó adata egyértelmű, a

¹⁶² Erdély története I. Budapest 1986, 46—60.

¹⁶³ Erdély története I. Budapest 1986, 71; *H. Daicovitu—D. Alicu*: Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacia Sarmizegethusa. Bucuresti 1984, 14—16.

¹⁶⁴ *Galsterer—Kröll*: i. m. (j. 29) 126, Nr. 368.

¹⁶⁵ *P. L. Strack*: Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts I. Stuttgart 1931. 129—130, T. VI/384.

¹⁶⁶ *A. Birley*: Fasti of Roman Britain. Oxford 1981. 37—40; PIR P 344; *A. Stein*: Die Reichsbeamten von Dazien. DissPann I 12. Budapest 1944. 9—10.

¹⁶⁷ *B. Saria*: Emona als Standlager der legio XV Apollinaris. in: *Laureae Aquincenses*. DissPann II/10. Budapest 1938. 245—255, 248—255, 248—249; *A. Degrassi*, Il confine nord-orientale dell'Italia romana. Bern 1954. 18—, 25; *Mócsy*: i. m. (53) 16—21; *Mócsy*: i. m. (j. 45) 74—76, 94; Régészeti kézikönyv, 35, 62, 216.

¹⁶⁸ *Šašel*: i. m. (j. 147); id., Zur Frühgeschichte der XV. Legion und zur Nordostgrenze des Cisalpina zur Zeit Caesars. in: *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik*. Wien 1985. 547—555=id., *Opera selecta*. Ljubljana 1992. 469—477; *M. Šašel—Kos*: The 15th legion at Emona — Some thoughts. ZPE 109 (1995) 227—244; ead., Caesarian inscriptions in the Emona basin. in: *Epigrafia romana in area adriatica*. Pisa—Roma 1998. 101—112; *Šašel—Kos*: i. m. (j. 37) 294—297; *Fitz*: i. m. (j. 45) 51, j. 39.

III, 147 a pannoniai városlistában nevezi azt meg.¹⁶⁹ A *Iulia* melléknév Tiberius alatt is előfordulhatott, ahogy azt éppen Scarbantia Iulia esete bizonyítja. Emona valóban közel lehetett Italia határához (cf. Ptol. II, 14, 5, VIII, 7, 6), de attól ÉK-re terült el. Ezt legvilágosabban Velleius egyik vitatott helye alapján tudjuk (II, 110, 4),¹⁷⁰ mely szerint a lázadó pannonok egy része Italiába akart betörni, amely *iuncta sibi Nauporti et Tergesti confinio* volt. Ezek szerint Italia és Illyricum határa az Emonától DNy-ra levő Nauportus vicus és Tergeste colonia közös határszakaszán volt.¹⁷¹ Nem lehet másként értelmezni Tac. Ann. I, 20, 1-et sem, ahol Nauportusba küldött illyricumi manipulusok pusztításairól van szó. Ezeket az egységeket, amelyeket *missi ob itinera et pontes et alios usos*, egy illyricumi legatus aligha küldhette volna Italia területére. A másik döntő érv, hogy a csapattestek pusztításainál sem említik (sem Velleius, sem Tacitus) név szerint Emonát, amely — ha augustusi colonia lett volna — mindenképpen meg lett volna említve. Emona ekkor a Tacitus által említett *proximi vici* egyike lehetett csak. Nem tartom továbbá meggyőzőnek az augustusi alapítás érveit sem. Véleményem szerint nem lehet megkerülni a tiberiusi építési feliratokat (ILJ 303), illetve Tacitus pannoniai veterántelepítésekre vonatkozó adatát (Ann. I, 17, 3), amelyben a telepítések gyakorlatával kapcsolatban általánosságban említett hegyes-mocsaras vidék éppen Emonára és környékére illik (*uligines paludum vel inculta montium*). Az augustusi keltezés legfőbb ellenérvének az tűnik, hogy Augustus a Monumentum Ancyranumban nem említi telepítéseket Illyricumban (Mon. Anc. 28), illetve a 28 augustusi itáliai colonia neve ismert (cf. PWRE III (1900) 535—537). Számomra döntő, hogy Hirschfeld több LEG XV pecsétetes téglabélyeget talált a városban (AEM 5 (1881) 218, Anm. 11, PWRE XI Suppl. (1968) 563). A korszak emonai feliratai közül több is említi az illyricumi legiok katonáit (CIL III 3485+p. 2328, 188; 3847=10757; 3848, 10769; ZPE 109 (1995) 238; oltár: 3835+p. 2328, 188 (hacsak nem hamisítvány: *M. Šašel—Kos: The Roman inscriptions in the National Museum of Slovenia. Situla 35. Ljubljana 1997. 133—136, Nr. 8*)). Ezek természetesen nem feltétlenül egy dedukciós colonia bizonyítékai (cf. leg. XV Ap. katonáinak aquileai feliratait — Inscr. Aq. 2791—2796, 2798?). Italia területére provinciából történt katonai téglaszállításra nem ismerek párhuzamot. A Kr. u. I. században bizo-

¹⁶⁹ Az in ea csak az előtte említett Pannoniára vonatkozhat, Illyricum esetében *in eo* alak szerepelne.

¹⁷⁰ PWRE XI Suppl. (1968) 576; *M. Šašel—Kos: Nauportus: Literary and epigraphical sources.* in: J. Horvat, Nauportus (Vrhnika). Ljubljana 1990. 143—159, 147—148, *Šašel: i. m. (j. 147) 169*; E. L. Wheeler: Legio XV Apollinaris: from Carnuntum to Satala-and beyond. in: Les légions sous le Haut-Empire. Lyon 2000. 259—308, 270—274. A város Iulia jelzője és Claudia *tribusa* vagy pseudotribusa sajnos nem segítség a városalapító személyének megállapításában. A Iulia jelzőt Kr. e. 27 után is használta Augustus, de rajta kívül mások is (Tiberius, Caligula, Iulia Domna, Maximinus, Philippus: *Galsterer—Kröll: i. m. (j. 29) 65—70*), a Claudia jelző pedig lehet tribus és pseudotribus (*Fornì: i. m. (j. 38) 29—32*; Emonára vonatkozó feliratok: A 49—52, 234—243). Ha pseudotribus, akkor azonban leginkább Tiberius személyéhez köthető (Claudius mellett), Augustushoz biztosan nem.

¹⁷¹ A *confinium* szó nem Pannonia és Italia határszakaszára, hanem a két településére vonatkozik (cf. Mela 2, 55; 57). Nem változtatta meg véleményemet az új, Aquileia—Emona határát jelző felirat sem: *M. Šašel—Kos: The boundary stone between Aquileia and Emona. AV 53 (2002) 373—382.* A határkő akár a 2. sz. első felére is keltezhető, viszont lelőhelye alapján Nauportus Aquileia territoriumán feküdt.

nyosan Pannoniához tartozó Emona a katonai irányítású provincia része volt. stratégiai is fontos szerepe volt Italia védelmében (cf. a pannon-dalmata lázadás okozta réműlet Romában- Suet. Tib. 16, Vell., II. 110). A vitából annyi következtetés szűrhető le, hogy Emonának nem kellett feltétlenül korábban legiostábornak lennie és dedukciós colonia volta sem bizonyított.

A fentiekből viszont az következik, hogy városi jogú településeket katonai közigazgatású körzetekben is létrehozta. Ezek nem kivételes esetekben történtek meg, hanem úgy tűnik, hogy a romanizáció elősegítése céljából céltudatosan történtek. Ezek túlnyomórészt colonia statusúak voltak, de Verulamium esete bizonyítja, hogy municipiumokat is létrehozhattak. A városi territoriumok létrejötte egy-egy provincia kormányzásának módját nem befolyásolta, ahogyan az sem, hogy ezekben a provinciákban a *civitas peregrina*-k szervezése is a polgári közigazgatás bevezetése előtt megtörtént. Mindezek miatt újólág szükséges megállapítanunk, hogy városi privilégiummal rendelkező települések létrehozása nem feltétlenül esik egybe egy provincia polgári közigazgatásának a bevezetésével. Így Pannonia esetében sem bizonyítja az esetleges tiberiusi Scarbantia *municipium* (de nem is cáfolja), hogy a polgári vezetésű provincia Tiberius alatt jött létre.

Végezetül azt kell megnéznünk, mennyire illeszthető be egy esetleges újabb pannoniai városi jogú település Tiberius provinciális politikájába. Tudjuk, hogy Tiberius mennyire csínján bánt a polgárjog, illetve városi jog adományozásával.¹⁷² Aligha lehet véletlen, hogy jórészt csak Illyricum térségében kell általa adott városi jogú települések kialakulásával számolnunk. Ilyen a pannoniai Emona (mint korábban láthattuk), illetve néhány ÉNy-dalmatiai és liburniai település (Apsorus, Argyrun-tum, Alvona, Crexi, Flanona, Lopsica, Varvaria).¹⁷³ A másik hangsúlyozandó dolog, hogy Pannonia története három évtizedes szakasza Drusus megbízatásának lejártá és Vannius bukása közti időszakban gyakorlatilag teljesen ismeretlen. Nem véletlen, hogy a nagy összefoglalásokban (Mócsy A. könyve, Régészeti kézikönyv) Maroboduus bukása után közvetlenül Vanniusé következik. A kettő közti időszakot nem ismerjük, ezért mindenféle interpretációnak tág a lehetősége. Annyi biztos, hogy Tacitus művében Kr. u. 50-ben már szilárd, római polgári közigazgatású provinciaként jelenik meg (Ann. XII, 29, 2). Ennek legfőbb oka éppen az, hogy Tacitus *Annales*-ének a kérdés időszakra vonatkozó könyvei vagy töredékesek (V—VI), vagy elvesztek (VII—X). Azt, hogy Tiberius uralkodása utolsó évtizedében nagyobb méretű szervezői tevékenység folyt térségünkben azt a vaskapui építési feliratok (CIL III 1698+add. p. 1024=ILJ 56—57, 30) bizonyítják, amelyek a legio V Macedonica által kivitelezett, a Duna hajózhatóságának biztosítását elősegítő munkákat említik.¹⁷⁴

¹⁷² W. Orth: Die Provinzialpolitik des Tiberius. München 1970. 100—101; G. Alföldy: La politique provinciale de Tibère. Latomus 24 (1965) 824—844, 836—837.

¹⁷³ G. Alföldy: Municipales tibériens et claudiens en Liburnie. Epigraphica 23 (1961) 53—65, 57; J. J. Wilkes: Dalmatia. London 1969. 195, 487—492.

¹⁷⁴ Mócsy: i. m. (j. 45) 45—47; E. Swoboda: Forschungen am obermoesischen Limes. Schriften der Balkankommission. Ant. Abteilung X. Wien 1939.

Újabban Moesia provinciává szervezését is ezzel az idősakkal hozzák kapcsolatba.¹⁷⁵ Talán erre az időpontra (Kr. u. 33—34) tehető a Duna-vidék (benne a Dunántúl) teljes meghódítása is. Nem tartom véletlennek, hogy Cassius Dionál Calvisius Sabinus az első, aki Pannonia helytartójaként szerepel (LIX, 18, 4). A másik lehetőség szerint Caligula uralkodása alatt volna az átszervezés, a *Iulia* név ezt is lehetővé tenné, de forrásaink semmiféle erre vonatkozó adatot nem őriztek meg.¹⁷⁶ Mindössze annyit tudunk, hogy Caligula *in iugo Alpium* szándékozott várost alapítani (Suet. Cal. 21), amelyre azonban aligha kerülhetett sor.¹⁷⁷

További vizsgálendő kérdés a dunántúli törzsek és a rómaiak viszonya Augustustól a hódítás koráig. Ahogy egyes provinciák esetében jól ismerjük, a hódítás több lépcsőben történt. A *deditio* után a bekebelezés mellett fennállt annak a lehetősége is, hogy az illető népet és annak vezetőjét (általában *rex* címmel) egy *foedus* keretében *socius et amicus p. R.*-nak elismerjék.¹⁷⁸ Tacitus révén talán a britanniai helyzet a legismertebb (Agr. 14, 1, Ann. XII, 31). A vezetők gyakran kaptak római polgárjogot, illetve hivatali címet (pl. *Cogidubnus rex et legatus Augusti in Britannia*- RIB 91, *M. Iulius Donni regis f. Cottius praef. ceivitatium* — CIL V 7231, Vit. 8, 3, 17, Amm. 15, 10, 2, PWRE VII, 412, Nr. 23). A kérdéses területet a vazallusi királyság statusa miatt csak később — rendszerint az elismert uralkodó halála után (mint pl. *M. Iulius Cottius* halála után *Nero Alpes Cottiae* esetében — Suet. Nero 18, Aur. Vit. 5, 2, Epit. Caes. 5, 4) csatolták egy-egy provinciához, vagy szerveztek belőle új tartományt. A pannon törzsek esetében a lázadás után hasonlóan természetesen nem lehet beszélni, de a dunántúli kelta törzsek esetében legalábbis megfontolásra érdemesnek tartjuk ezt a lehetőséget is. Erre utalhat a római hódítás időszakában meginduló eraviscus éremverés, amely veretek egyes éremleletek tanúsága szerint (Lágymányos: Augustus, Tokod: Tiberius, 2. Bia: Caligula, Trsztenna: Augustus záróveretei) egészen Caligula uralkodásáig forgalomban voltak.¹⁷⁹ Utóbbi római láb szerint történő pénzverés talán a rómaiak jóváhagyásával kellett történnék.¹⁸⁰ Nem lehet véletlennek tartani a nagyobb mennyiségű Augustus-veretet sem a későbbi ÉK-Pannonia területén, amelyet valamiféle szövetségi kapcsolattal hoznak összefüggésbe.¹⁸¹ Talán szövetségi kapcsolatra utalhat egy-egy bennszülött vezetőréteghez tartozó Kelet-Dunántúli személy római joghoz juttatása is (CIL III 3377, 10552).¹⁸² Az

¹⁷⁵ *M. Mirkovic*: The Iron Gates (Đerdap) and the Roman policy on the Moesian limes AD 33—117. in: Roman limes on the Middle and Lower Danube. Belgrade 1996. 27—40, 30.

¹⁷⁶ *T. Nagy*: Die Regierungsjahre des C. Caesar. ActaAntiqua 29 (1981) 337—362, 340—341.

¹⁷⁷ *Galsterer—Kröll*: i. m. (j. 29) 70.

¹⁷⁸ *Th. Mommsen*: StR III, 716—; *Frei—Stolba*: i. m. (j. 114) 318—320; *S. Frere*: Britannia. London 19783. 84, 92—94.

¹⁷⁹ *M. Torbágyi*: Münzprägung der Eravisker. ActaArchHung 36, 1984, 161—196; Régészeti kézikönyv, 211.

¹⁸⁰ *Mócsy*: i. m. (j. 45) 56.

¹⁸¹ *Torbágyi M.*: Elfelejtett római éremleletek. III. rész — In Vergessenheit geratene römische Münzfunde. III. Teil NumKözl 46—47 (1997—1998) 7—15.

¹⁸² *T. Nagy*: Die Regierungsjahre des C. Caesar. ActaAntiqua 29 (1981) 340—341; *Mócsy*: i. m. (53) 64; *Nagy*: i. m. (j. 80) 131.

is figyelemre méltó, hogy a dunántúli törzsekből nem szerveztek törzsi cohorsokat, rendszeres besorozásuk az egyes pannoniai csapattestekbe csak a Flaviusoktól mutatható ki (korábbi: AÉp 1967, 425 (Azalus)).¹⁸³ Ezek alapján nem lehetetlen, hogy a dunántúli törzsek valamiféle foedusszal rendelkeztek (ezt az új szomszédos népek (markomannok, quadok, szarmaták) indokoltta is tették a számukra), majd később békésen került sor a terület jogi bekebelezésére. Ez utóbbi is indokolhatja, hogy a források erről hallgatnak.

Addendum

Városi rangú települések újjáalapítása a rómaiaknál

Mint korábban láthattuk, nem zárható ki, hogy Scarbantia esetleges korábbi *municipium*-át újjáalapították a Flaviusok alatt, ezért szükségesnek látszik a római városok átnevezésének gyakorlatát külön vizsgálni. A császári jelzők változásának eseteit korábban részletesen vizsgálták (*Galsterer—Kröll*: i. m. 87—90: 1. jelzőváltás a status változásának esetében. 2. régi jelző megtartásával új jelző felvétele. 3. a jelzők használatának fokozatos kiszorulása a 3. századtól. 4. új jelző esetén a régi elhagyása), ezek közül nekünk csak az utolsó eshetőséget kell tárgyalnunk. Jelen helyen a városi status megváltoztatásának eseteit nem szükséges vizsgálnunk (e.g. *municipium*-ból *colonia* Aquincum és Carnuntum esetében). Maga Roma város átnevezése is többször felmerült a császárkorban. Először Nero tervezte *Neropolis*-ra való átnevezését, amelyet azonban megbuktatása megakadályozott (Suet. Nero, 55). Később Commodusban merült fel Roma *colonia Commodiana*-ra való átnevezése (Dio Cass. 72, 15, 2, SHA V. Comm. 8, 6), amely név érmeken is megjelent (cf. *colonia Aelia Capitolina Commodiana* nevét, AÉp 1984, 914, Galsterer—Kröll 1972, 80, 139, Nr. 529).¹⁸⁴ Municipiumok és coloniák újjáalapítását antik forrásaink is említik, de a császári jelzők megváltozását elsősorban epigráfiai emlékek alapján ismerjük.¹⁸⁵ Cicero Philippicáiban említ egy olyan kivételes (és törvénytelen) esetet, amikor Antonius Casilinum városát újjáalapította a városalapítási aktus teljes megismétlésével (Phil. II, 40, 102). Cicero szerint ilyen esetekben csak *colonos novos adscribi posse*. Hyginus ugyancsak megemlíti a novatio eshetőségét (Hyg. de lim. const. 177, 13—15): *divus Augustus ... illas quoque urbes ... dato iterum coloniae nomine numero civium ampliavit, quasdam et finibus*, azaz a polgárháborúktól meggyötört coloniákba újabb telepéseket hozott, néha még a territorium határait is kibővítette. Antik forrásaink külön említik az *adscriptio novorum colonorum* (Liv. 35, 9) és

¹⁸³ Régészeti kézikönyv, 112.

¹⁸⁴ PWRE VII (1900) 511—588, 567.

¹⁸⁵ *Rudorff*: i. m. (j. 126) 410—413; *J. Marquardt*: Römische Staatsverwaltung. Leipzig 1873. 450—451; *Galsterer*: i. m. (j. 9) 53—55.

a Nero által adományozott *familiarum adiectio* esetét (Hispalis és Emerita esetében: Tac. Hist. 1, 78), amelyek ugyancsak már létező *coloniae* újabb lakosokkal való kiegészítésére vonatkoznak.¹⁸⁶ A liber col. (236, 2—6) Nola tárgyalásánál említi az újjáalapítást. Ugyancsak a grommatikusok aktáiban említik Augusta Emerita esetét, ahol az újabb veterántelepítések számára a *centuriatio* során szabad földterületeket hagytak ki (Front. de contr. agr. 52, 1—2).

Feliratos emlékeink alapján jogos a feltételezés, hogy a városi ordok kettéosztása is újratelepítésekre utal. Valentia esete alapján, ahonnan számos *Valentini veteres et veterani* által állított felirat ismert (CIL II 3733—3737, 3739, 3741, AÉp 1938, 24), akiket egy *uterque* vagy *universus ordo* vezetett (CIL II 3745, AÉp 1933, 5) egyértelmű, hogy a városi tanács kettéosztása a város területére történő későbbi betelepítést bizonyítja (cf. az éremfeliratról ismert *Turiasunenses veteres et iuniores*-t Turiaso esetében).¹⁸⁷ Ezen két hispaniai városon kívül kettős tanács ismert még Pax Iulia, Dertosa (CIL II 4060), Singilia (CIL II 2026), Thugga (CIL VIII 26482, 26590), Thignica (CIL VIII 15207, 15212) esetében is. A feliratokon kívül még Cicero egyik helye is beszámol Agrigentum kapcsán egy városi település hasonló kettéosztottságáról (Verr. II, 2, 50, 123). Ebben az esetben azonban a régi városiak és az új colonusok megosztottságáról van szó (cf. Pompei esetében: Cic. pr. Sulla 21, 60, Arretium, Plin. Nat. Hist. III, 52).

A legjobban azonban feliratos emlékeink adatai alapján ismerjük a császári jelzők megváltoztatását. A számos eset közül csak néhányat sorolunk fel a példa kedvéért: Hadrumetum: colonia Iulia — Col. Concordia Ulpia Traiana Augusta, Banasa: colonia Valentia — colonia Aurelia, Buthrotum: colonia Iulia — colonia Augusta, Raurica: colonia Munatia — colonia Iulia Copia Augusta Emerita (AÉp 1974, 435),¹⁸⁸ Lugdunum: Copia Felix Munatia — Copia Claudia Augusta (CIL XIII Index p. 142), Valentia: *Valentini veterani et veteres* (CIL II 3733—37, 3739, 3741, II²/14, 14—19, 21—22),¹⁸⁹ Narbo: a Iulia Paterna jelző mellé a Claudia is: ILGN 572—573, CIL XII p. 934, Neapolis (Nablus) jelzői: Colonia Iulia N., Colonia Sergia Neapolis, Flavia Neapolis,¹⁹⁰ Vellitrae (Lib. col. p. 238, 19—21): *oppidum lege Sempronius deducta, postea Claudius Caesar agrum eius limitibus Augusteis censitum militibus eum adsignari iussit*. Ide tartozik még, hogy Arausio területén a három formae töredékei, illetve légifotók segítségével több, időben eltérő *centuriatio* nyomát sikerült kimutatni.¹⁹¹

A jelzők megváltoztatása mellett a jelzők bővítésére is vannak példák: e.g. Carthago: colonia Iulia, col. Commodiana, Aurelia Antoniniana, Galliena, Hadria-

¹⁸⁶ Ibid., 409.

¹⁸⁷ Galsterer: i. m. (j. 9) 12, 53—55.

¹⁸⁸ Galsterer—Kröll: i. m. (j. 29) 101, Nr. 23, 105, Nr. 78, 128, Nr. 390, 116, Nr. 233, 118, Nr. 259; B. R. Laur-Belart—L. Berger: Führer durch Augusta Raurica. Basel 19885. 11—.

¹⁸⁹ PWRE VII (1900) 511—588, 516; Vittinghoff: i. m. (j. 154) 73, Anm. 2.

¹⁹⁰ Galsterer—Kröll: i. m. (j. 29) 140, Nr. 530.

¹⁹¹ A. Piganiol: Les documents cadastraux de la colonie romaine d'Orange. Gallia Suppl. 16 (1962).

nopolis, Iustiniana, Leptis Magna: col. Ulpia Traiana, Septimia, Corinthus: col. Iulia, Flavia, Parium: col. Iulia, Hadriana (Hadrianus mint conditor col.: CIL III 374), Carrhae: col. Aurelia (Marcus alatt), Antoniniana, Berytus: col. Iulia Augusta, Antoniniana, Ulp., Aelia Capitolina: col. Aelia, Aurelia, Commodiana.¹⁹²

Nemcsak coloniae, hanem municipiumok esetében is vannak adataink a császári jelző megváltoztatására: Gades: *oppidum c. R. qui appellantur Augustani urbe Iulia* (Plin. Nat. Hist. 4, 119) — caesari alapítású mun. később mun. Augustum (cf. CIL II 1313, 4277),¹⁹³ Sabora (császári epistula, CIL II 1423=ILS 6092),¹⁹⁴ Cerres: *Latinorum ... Cerretani qui Iuliani cognominantur et qui Augustani* (Plin. Nat. Hist. III, 23).¹⁹⁵ Ezen esetek közé tartozhat Brigetio esete is, amely a 205-re keltezhető RIU 773 felirat alapján már Septimius Severus korában municipium, de későbből ismert az *Antoninianum* mellékneve is (RIU 450). Bővítések: Thignica: Mun. Sept. Aurelium (CIL VIII 1404a) — Mun. Septimium Aurelium Ant. Alexandrianum Herculeum Frugiferum Thignica (CIL VIII 1406, 14906), Thubursicu Bure: Mun. Sept. Aur. Sever. Ant. Frugiferum Concordium Liberum Thib. Bure (IL Afr 506) — Respublica mun. Sept. Aur. Sever. Alex. Thib. Bure (CIL VIII 15259. A felsorolt esetek többsége újabb betelepítéssel állhat kapcsolatban.

Pannoniából közismert Siscia esete, ahol a korábbi Flavia jelzőt (CIL III 4471, VI 3180)¹⁹⁶ a Septimia (Augusta) váltja fel (CIL III 10836, XIII 8035, RIU 133). Névváltoztatásra, azaz jelzőbővítésre került sor Carnuntum colonia esetében is, amikor az eredeti Septimia jelzőt Septimia Aurelia Antoninianára bővítette Caracalla (CIL III 14 3593). Mindezek alapján a császári jelzők megváltoztatására a következő esetekben kerülhet sor:

1. újabb betelepítés (és esetleg új centuriatio esetén).
2. politikai okok — e.g. Antonius jelzők Iuliára átváltoztatása Augustus alatt,¹⁹⁷ Puteoli Claudia Neronensis jelzőjének (Tac. Ann. XIV, 27, CIL X 5369, IV 2152) Flavia Augustára változtatása Vespasianus alatt (CIL X p. 1149).¹⁹⁸
3. *ius Italicum* vagy *immunitas* biztosítása *coloniae* esetében — Leptis Magna Ulpia Traiana Augusta jelzőjének Septimiára változtatása a *ius It.* megadásakor (Paul. Dig. 50, 15, 8, 11).¹⁹⁹ *Municipium*-ok esetében latin *municipium*-ból *municipium c. R.* szervezése — e.g. Cerres (?) esetében.

¹⁹² Galsterer—Kröll: i. m. (j. 29) 100, Nr. 13, 106, Nr. 92, 128, Nr. 392, 131, Nr. 422, 138, Nr. 518, 139, Nr. 526, 139, Nr. 529.

¹⁹³ Vittinghoff: i. m. (j. 154) 75—76, Anm. 6; Galsterer: i. m. (j. 9) 17—19.

¹⁹⁴ Galsterer 1971, 40. A szövegben szereplő IIIviri és decuriok egy Flavius-kor előtti *municipium*-ot feltételeznek. Aligha kapcsolható össze Sabora mint *oppidum* esete Scarbantia esetével (Mócsy: i. m. (53) 45, Anm. 204), mivel az *oppidum* szó jelentése ebben az esetben bizonyosan a *municipium intra muros* területére vonatkozik.

¹⁹⁵ Galsterer: i. m. (j. 9) 30.

¹⁹⁶ G. Forni: Le tribù romane IIII, 1. Le pseudo-tribù. Roma 1985. 56, Nr. 38—40, 83, Nr. 201—210.

¹⁹⁷ PWRE VII (1900) 511—588, 564.

¹⁹⁸ Galsterer—Kröll: i. m. (j. 29) 72, Anm. 166.

¹⁹⁹ Ibid., 88.

4. valamilyen császári adomány, alapítvány, privilegium a város számára (e.g. Kalendarium — cf. RIU 87)

5. A császárkultusszal áll kapcsolatban (e.g. a *templum gentis Flaviae* megépítése Hispalisban).²⁰⁰

A fentiek alapján kijelenthető, hogy Scarbantia későbbi *municipium Flavium* elnevezése nem kizáró oka esetleges korábbi, Tiberius-kori alapításának. A következő fennmaradó kérdés, az oppidum *Iulia* jelzőjéből lehet-e valamilyen következtetést levonni a város statusára vonatkozóan (*colonia*, *municipium*). Sajnos a városjelzők esetében használt femininum nem áll mindig összefüggésben a statusszal, a helynévvel van egyeztetve, ezért Scarbantia statusát illetően csak közvetett adatokat használhatunk.²⁰¹ Arra vonatkozóan van adatunk, hogy egy település elvesztette városi rangját (Orcistus fenti esete²⁰²) és Gellius révén ismerünk olyan eseteket amikor egy város a császárkorban kéri statusa megváltoztatását (Gell. Noct. Att. XVI, 13): *colonia*-ból *municipium*: Praeneste Tiberius alatt *municipium*-ból *colonia*: Italica Hadrianus alatt. Praeneste esete még azt a korábbi, már idézett helyzetet rögzíti, amikor a *municipium* a rangsorban megelőzte a *colonia*-t, ám ez később, főleg Italia területén kívül aligha fordulhatott elő.

SUMMARY

In this paper the author examined Plinius' data concerning the oppidum Scarbantia Iulia. In the 1st part the several meanings of the word oppidum were studied on the basis of Serv. auct. Aen. 9, 605, esp. in the work of Pliny, the Elder. It was pointed out that the oppidum was not an independent settlement form but it could substitute all kinds of privileged settlements (*colonia*, *municipium*, *civitas*, *polis*). The oppida *civium Romanorum* by Pliny were surely *municipia*. In the following the settlements with imperial cognomina were examined on the basis of the work of B. Galsterer—Kröll. It was showed that in the work of Pliny Scarbantia would be the only non-privileged settlement with the cognomen *Iulia*, therefore it can be supposed that Scarbantia was not a Tiberian *conventus* but a *municipium* which was reestablished in the Flavian period. The Norico-Pannonian chapters of the *NatHist* III, 146—148 were also examined with their sources. The most important observation was that the *deserta Boiorum* and the *lacus Pelso* never belonged to Noricum as it was supposed earlier. The verb *iungitur-iunguntur* means in the works of Pliny the vicinity of an area to the other. The *deserta* did not belong to Pannonia either because of the adverb *inde* of the III, 147. In the Augustan period the *Boii* and the other Transdanubian tribes had most probably only some kind of *foedus*. In the 2nd part of the paper the author studied the problem of the foundation of the province Pannonia on the basis of this new possibility. Our archaeological and epigraphic data confirm the early foundation of Scarbantia. This fact shows that the adjective *Iulia* was not Pliny's false data. On the basis of this adjective the foundation of the civilian province was executed in the late Tiberian period. In the Addendum the question of the reestablished towns (*coloniae* and *municipia*) was studied. There are several data which show that Scarbantia could not be the only renamed settlement of the Roman world, therefore this possibility cannot be ruled out.

²⁰⁰ Mócsy: i. m. (j. 45) 219; Galsterer—Kröll: i. m. (j. 29) 87.

²⁰¹ Galsterer—Kröll: i. m. (j. 29) 92.

²⁰² További esetek: P. Kovács: The Pannonian *canabae* in the 3rd c. *Laverna* 12 (2001) 42—66, 42.